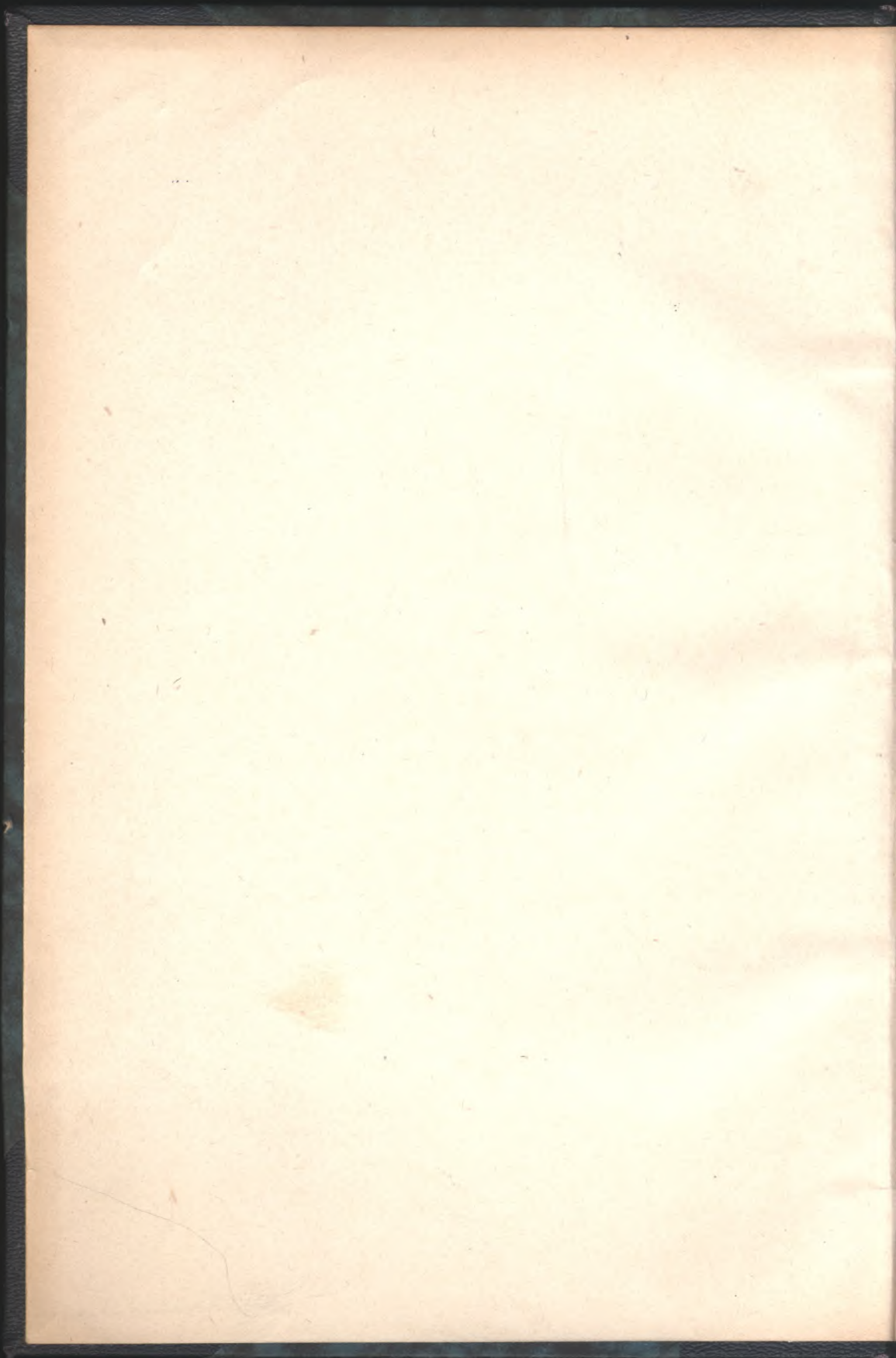
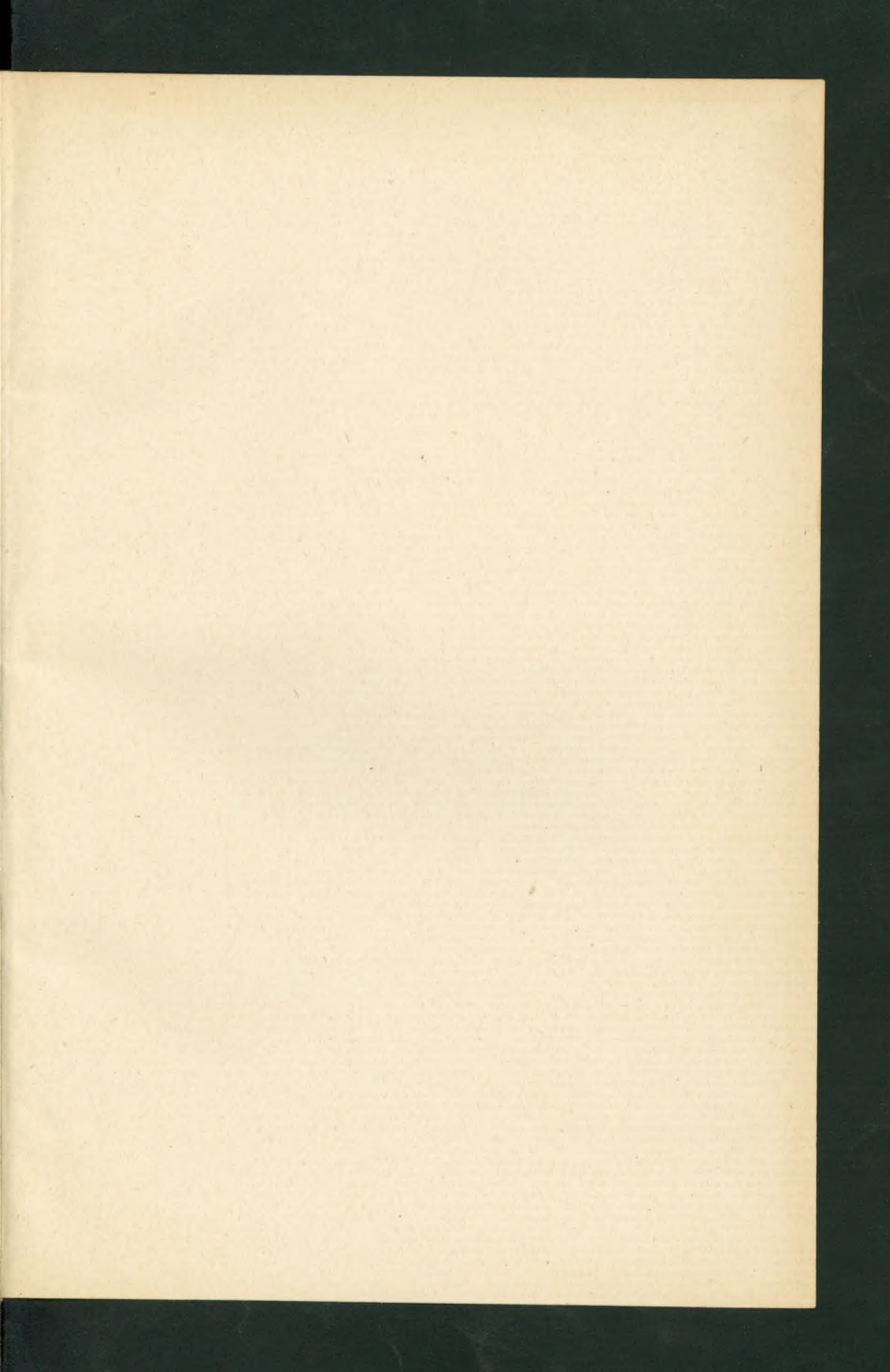
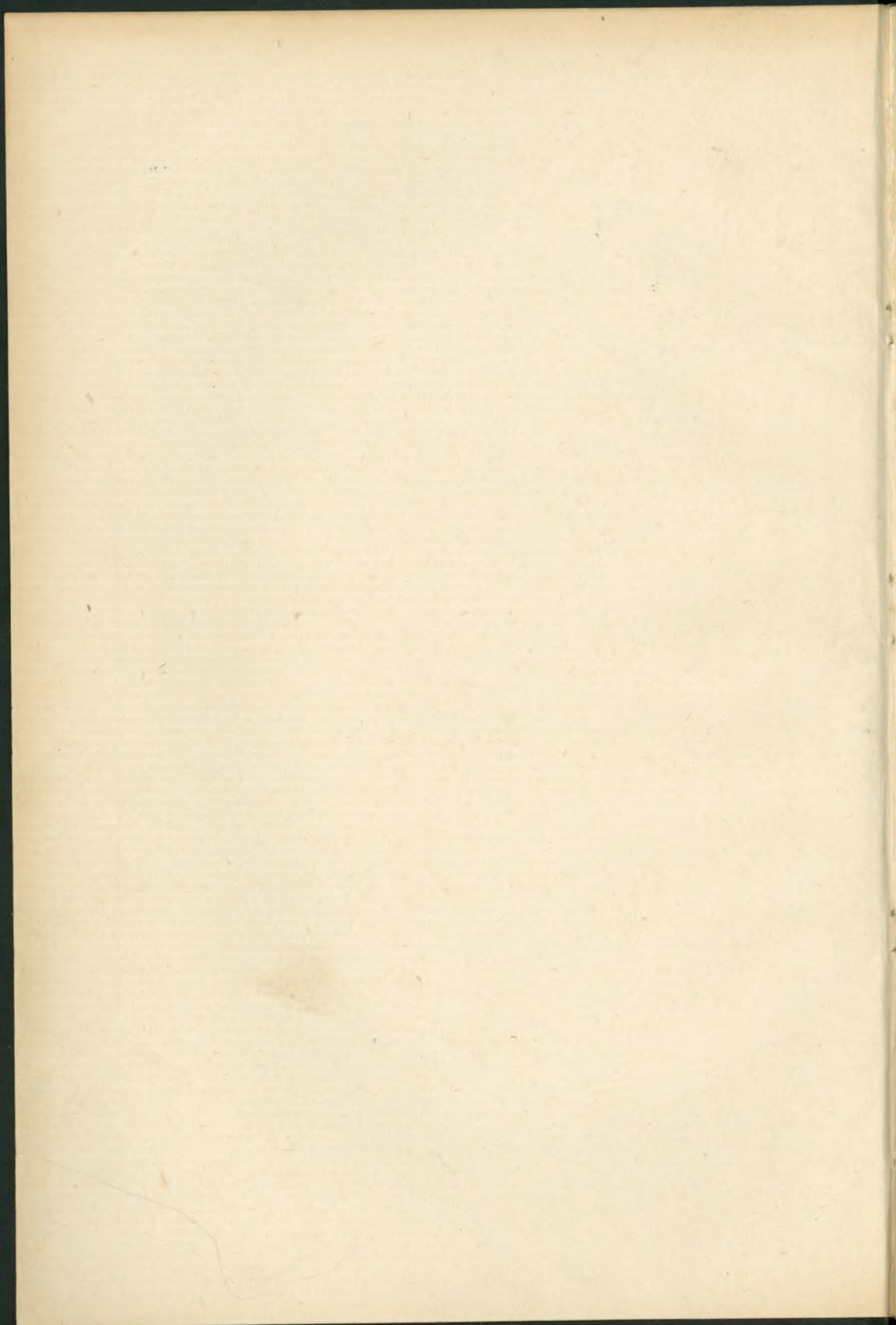

94478

94478

42

A BOLGÁR-TÖRÖKÖK SZEREPE ÉS MŰVELTSÉGE

A BOLGÁR-TÖRÖKÖK
ÉS A HONFOGLALÓ MAGYAROK HATÁSA
A KELETEURÓPAI MŰVELŐDÉS KIALAKULÁSÁBAN

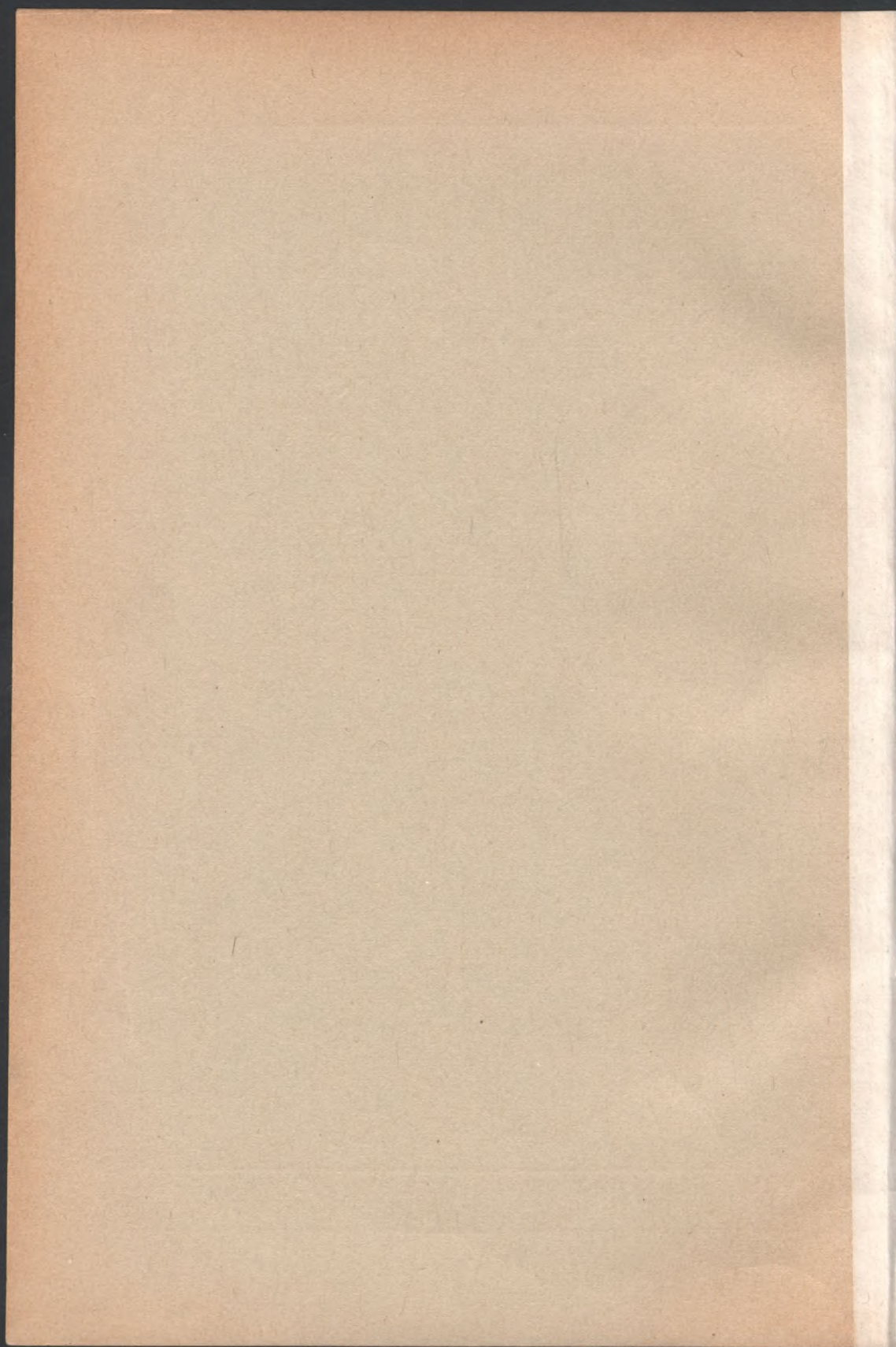
ÍRTA

FEHÉR GÉZA

BUDAPEST, 1940

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

F E H É R G É Z A

A
BOLGÁR-TÖRÖKÖK
SZEREPE
ÉS MŰVELTSÉGE

ALBANY, N. Y.

DECEMBER 18, 1884

RECEIVED

A BOLGÁR-TÖRÖKÖK SZEREPE ÉS MŰVELTSÉGE

A BOLGÁR-TÖRÖKÖK
ÉS A HONFOGLALÓ MAGYAROK HATÁSA
A KELETEURÓPAI MŰVELŐDÉS KIALAKULÁSÁBAN

ÍRTA

FEHÉR GÉZA

BUDAPEST, 1940

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

A HATÁROZATOK
KÖNYVE
1940. ÉV

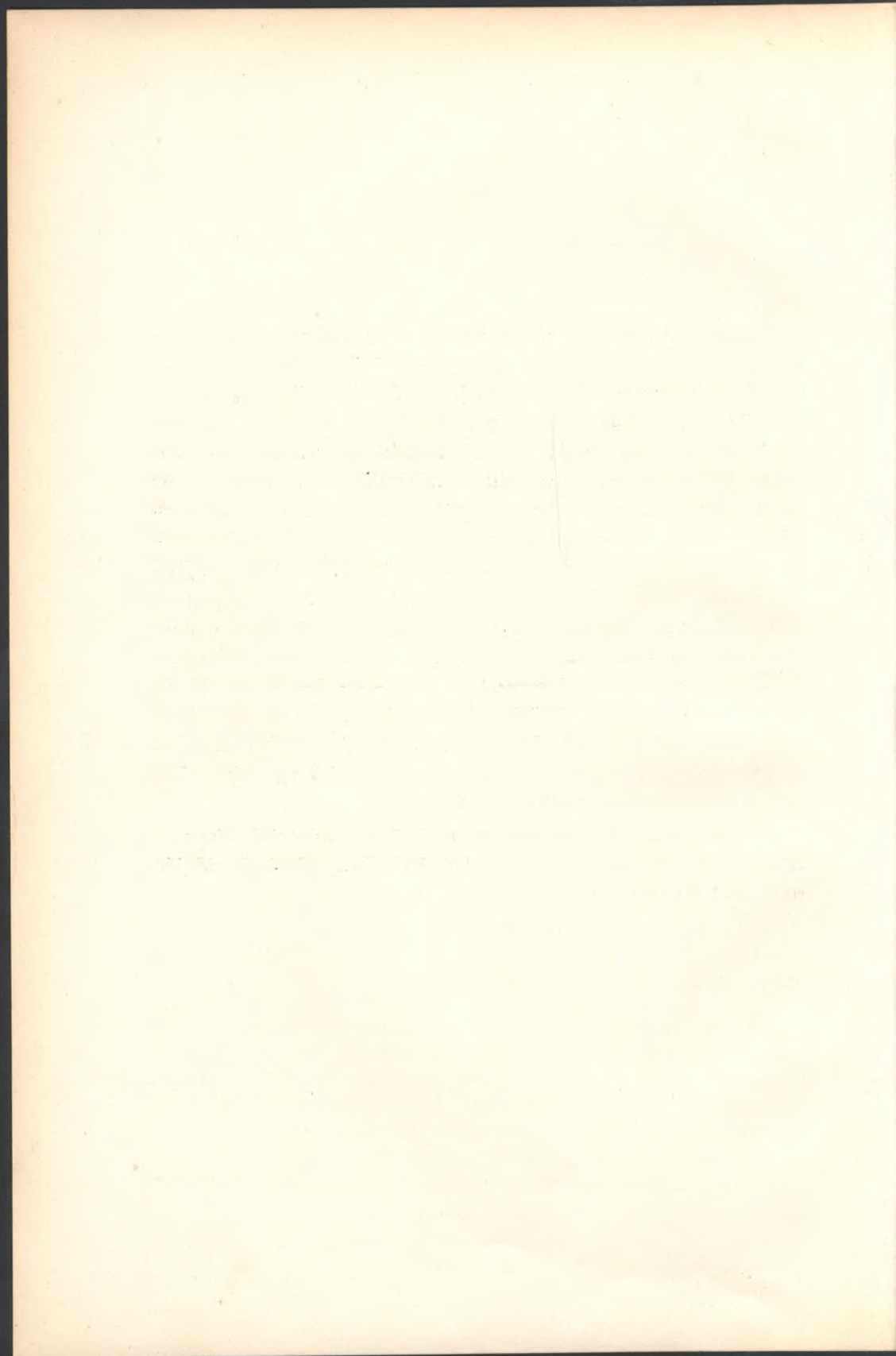
94478

ORSZ. SZÉCHENYI-KÖNYVTÁR
Növedéknapló
1940. év 8050 SZ.

Nálunk a honfoglaló magyarokról, Bulgáriában meg a bolgár állam megalapítóiról, a bolgár-törökökről általában azt mondják, hogy nomádok voltak. Hiába hordtam össze a bolgár-törökök nomádsága ellen olyan adatokat, amelyek egészen világosan beszélnek, még mindig nomádként emlegetik ezt a népet, pedig az egész „nomád“-gondolathoz való ragaszkodás vagy egyszerűen a pánszláv romantika e találmányának kritika nélküli átvételén, vagy pedig a „nomád“ szó helytelen értelmezésén alapszik. Azok, akik nomád hordáknak tartják a honfoglaló magyarokat és bolgárokat, elfelejtik azt, hogy a magyar vagy bolgár honfoglalók számának megfelelő nagyságú nomád hordának, ha igazi nomád gazdasági szervezetben él, egész Közép-Európa nagyságú területre volna szüksége. E nélkül elpusztul, vagy tovább költözik. Nem tudják, hogy nomád népek nem alkothattak volna állandó, máig is fennálló államokat s nem térhettek volna a viszonyok kényszerítő nyomása alatt máról holnapra letelepült életmódra át.

Tehát el kell fogadnunk azt, amit összes adataink bizonyítanak, hogy a magyarok és a bolgárok honfoglalásuk idején nem voltak nomádok.

ELŐSZÓ

Tizenhét éve dolgozom Bulgáriában. Ez a munka természetes folytatása otthoni tanulmányaimnak. Amikor ugyanis azt tűztem ki munkásságom céljául, hogy a honfoglaló magyarság műveltségére vonatkozó adatokat összegyűjtsem, Bulgáriába kellett jönnöm, hiszen e munka alapjául a bolgár állam megalapítóira, a bolgár-törökökre vonatkozó anyag szolgál. Ide vezettek már a nyelvészet nagyértékű eredményei is: a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai kétségtelenül vallják, hogy a magyarság mint nomád halász-vadász nép, a Krisztus születését követő századok folyamán, messze keleti hazájában, a bolgár-törökség művelő hatása alatt szerveződött és fejlődött. Így hát az lett a kötelességem, hogy a bolgár-törökök hagyatékát összeállítsam — ha lehet, új anyaggal is szaporítsam — és feldolgozzam, azaz megállapítsam ennek az anyagnak az értékét és megkeressem a rokon emlékeket, amelyekből a bolgár-török anyag jelentősége és kapcsolatai megérthetők. Olyan munka, amelynek elvégzése csak a magyar őstörténeti anyag ismerete alapján lehetséges.

Ezzel a gondolattal indultam el, s hiszem, hogy 17 éves munkával sikerült ezt a keretet régészeti, etnológiai és néprajzi adatokkal kitöltenem.

Ennek a gyűjtőmunkának az alapján kétségtelen lett az, hogy a magyarság műveltsége közeli rokona volt a bolgár-törökökének, hogy mindaz, amit a bolgár-törököknél találunk, megfelel annak, amit a magyarságról tudunk. Egyező volt a bolgárok és a magyarok külső és belső habitusa: ruházata, hajviselete, vallása, ceremóniái, hadikultúrája, műipara, hadifelszerelése stb. Ezt úgy kell magyaráznunk, hogy a honfoglaló magyarok műveltség szempontjából nagyon közel állottak tanítóikhoz, a bolgár-törökökhöz. Annyira közel állottak, hogy amikor a magyarok először tűnnek fel az európai világ színpadán, *ongur* néven említetnek (ezen a néven nevezik a magyarokat máig is az összes európai népek), amely pedig ere-

detileg a bolgár-törökök neve (onogur). Ez csak azért történhetett meg, mert a magyarok megjelenés, kultúra szempontjából annyira hasonlítottak az onogurokhoz, azaz bolgárokhöz, hogy az európai népek, elsősorban szláv szomszédaik, azt hitték, hogy bolgárokkal van dolguk.

Ez a tény nagyon fontos a bolgárok és a magyarok régi kultúrája és szokásai megértése szempontjából. A magyar anyag elsőrangú forrás a bolgárok ősi kultúrája megállapításához, de az is biztos, hogy mindaz, amit a magyarokról írásos és régészeti adatokból tudunk, a bolgár emlékek alapján érthető meg. Így a bolgár-törökökre és a magyarokra vonatkozó anyag kölcsönösen kiegészíti egymást.

De van munkámnak egy másik nagyon fontos eredménye is, amely felülmúlta várakozásaimat. Adatokat igyekezvén gyűjteni a bolgár-török kultúra képének megrajzolásához, arra az eredményre jutottam, hogy ennek a népnek nemcsak az volt a szerepe és a jelentősége, hogy a magyarságot megszervezte és kultúrálta és hogy állandó államba szervezte Kelet- és Közép-Balkán népeit: volt a bolgár-törökségnek még ennél is jelentősebb, világtörténeti szempontból még fontosabb szerepe is. Sok századon át uralkodván a Közép-Volga vidékén, Észak-Kaukázusban, a Don és a Dnyeper között, Beszarábiában, meg a Balkánon, *a bolgár-törökségnek óriási szerepe volt Kelet-Európa, különösen a szlávság műveltségének kialakítása, azaz Kelet-Európának a kultúrvilágba való bevonása szempontjából.*

Ezt a világtörténeti szempontból is fontos kulturális szerepet is igyekeztem megvilágítani. A tárgy és az anyag megérdemli, hogy most már szintézisre gondoljunk. A megírandó összefoglaló munkának, amely a részleteket feldolgozó kiadott és kiadatlan tanulmányaim alapján készül, a főeredményeit adja röviden ez a könyv, a művelt magyar társadalom tájékoztatására.

Már itt meg kell jegyeznünk, hogy a bolgár-törökség művelő hatása alatt fejlődött magyarságnak is jelentős szerepe volt Kelet-Európa műveltségének kialakításában. Összefoglaló munkámban e szerep megértéséhez is szeretnék alapot nyújtani.

A magyar régészeti, filológiai és történettudomány döntő fontosságú eredményei, amelyek — elsősorban a háborút követő két évtized munkája — sok kérdést világítottak meg, megkönnyítették munkámat. A régészetben elsősorban Alföldi, Fettich, Takács és Horváth, az őstörténet egyéb ágaiban Hóman,

Németh, Gombocz, Melich, Zichy, Darkó, Moravcsik vizsgálódásai nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a bolgár kérdésben is tisztább képünk legyen.

Magam e tekintetben elsősorban azt igyekeztem megállapítani, hogy mi a közünk a bolgárokhöz régészeti, néprajzi és etnológiai tekintetben. Eredményeimet néhány példával illusztrálom:

Mádarai ásatásaink folyamán előkerült egy a bolgár-török korban épített négyszögű épület, amelyet bolgár-török szentélynek tartok. Ez az épület óriási sziklához van kötve egy kis fallal. A szikla hátsó, keleti oldalán félkör alakú kőfal van, bejáróval. Megállapítottam, hogy ez a szikla a bolgár-törökök szent köve lehetett. Valóban, I. Miklós pápa válasziratából is tudjuk, hogy a bolgár-törököknek voltak *szent köveik*. De szintúgy a magyarokról is tudjuk, hogy voltak szent köveik, tudniillik Szent László egyik törvényében büntetést szab ki azokra, akik pogány szokás szerint köveknél áldoznak.

Teljesen egyezők a két népnél a *hadüzenet és a békekötés ceremóniái* is. Amit Botond konstantinápolyi szerepléséről olvasunk, az a hadüzenet szertartásának megőrzése: Amikor a bizánci császár nem adja meg az évi adót, Botond bevágja bárdjával Bizánc Aranykapuját. A késői krónikás, aki természetesen nem értette az ősi szokás jelentőségét, azt mondja, hogy így akarta megmutatni Botond az erejét, de hogy ez valójában mit jelent, azt megértjük abból, amit Krum bolgár kán üzen a császárnak: vagy megfizeti az adót, vagy kopóját bevágja Bizánc Aranykapujába. Tehát ez a hadüzenet jele. Íme, itt egy példa, amely azt mutatja, hogy sem a magyar adatot nem értettük meg, mert nem vettük figyelembe a bolgár megfelelőt, sem a bolgár adatot, mert nem ismertük magyar megfelelőjét.

Szintúgy egyezik a békeszerződés szertartása is. A bolgárok úgy szerződtek a bizánciakkal, hogy kettévágtak egy kutyát, a vérét megízlelték, azután vizet öntöttek a földre, megfordítottak egy nyeret, megérintettek egy féket és egy marék fűvet tartottak az ég felé. A magyarokról is olvassuk, hogy farkasra vagy kutyára esküsznek, — a magyar fehér ló mondája pedig a bolgároknál szokásos békekötés egyéb ceremóniáit őrzi. A krónikás már nem érti, hogy mit jelent a mondanában a loáldozás s a föld, víz, fű, fék, nyereg, de Omurtag szerződéséből világosan látható ez. Ismét olyan szokás, amely csak a két népre vonatkozó adatok összevetéséből érthető meg teljesen.

Egyező a két nép *hadiművészete* is. Bölcs Leó császár le akarván írni a két nép harci szokásait, a magyarokét írja le, de többször megemlíti, hogy mindaz, amit ír, áll a bolgároknak is, mert a két nép *hadiművészete* teljesen egyező. Valóban bizonyítják ezt azok az adatok, amelyeket a bolgárok és a magyarok háborúi leírásából ismerünk.

Ugyancsak egyező a két nép *ruházata* is: süveg, alatta vászonturbán, szűk rövid kabát és szűk nadrág, e felett térdén alul érő, jobbról balra gombolós köpeny és csizma. Esős időben szűr is. Az egyezést írásos adatok, szobrok és festmények bizonyítják.

Egyező a két nép *hajviselete* is. A Vata-lázadás leírásában azt olvassuk, hogy a felkelők vezére a pogánysághoz térése jeléül leborotváltatta a fejét, csak három csimbókot hagyott meg. S hogy a bolgár előkelők hajviselete is ilyen, annak régészeti bizonyítékát találtuk: az endzei férfit ábrázoló sírszobron hátul három hajfonatot látunk. Valóban, Liudprandnál is azt olvassuk, hogy a bolgárok követe magyar módra volt nyírva.

Szintúgy teljesen egyező darabokat találunk a bolgár és a magyar *ötvösök* hagyatékában is. Sumen, Ruszcuk és Vidin környékéről olyan — először itt publikált — leleteink vannak, amelyeknek pontos megfelelőit találjuk a honfoglaló magyarok műiparában.

Már e példákból is világosan látható, milyen közel állott egymáshoz a két nép kultúrája, s ez újabb adatokkal, azt hiszem, sikerült bebizonyítanom, hogy a bolgárok és a magyarok östörténetében csak úgy érhető el eredmény, ha a két népre vonatkozó anyagot ismerjük és együtt tárgyaljuk. Bizonyos, hogy amilyen fontos forrás a bolgár-törökök nyelvének és kultúrájának a megismerésére a magyar nyelv, a magyar etnográfia, etnológia és régészet anyaga, ugyanolyan fontos a magyarság ősi műveltsége megismerésére az a nagyértékű anyag, amellyel a bolgár-törökökre vonatkozólag rendelkezünk. De bizonyos az is, hogy sok esetben az adatok csak úgy érthetők meg, ha együtt vizsgáljuk meg őket.

Ez természetes alap arra, hogy a népük östörténetét, ősi műveltségét és szokásait kutató magyar és bolgár szakemberek közösen igyekezzenek eredményt elérni.

Szófia, 1940 április.

A BOLGÁR-TÖRÖKSÉG JELENTŐSÉGE

Igen érdekes és óriási jelentőségű népről fogok beszélni, amelynek világtörténeti mértékkel mérve is nagy szerepe volt.

Fontos ez a nép elsősorban azért, mert Kelet- és Közép-Balkán szervezetlen és ezért barbár támadásoknak mindig kitett szláv tömegeit nemzeti egységbe szervezte és a Balkán-félsziget zűrzavarában állandó, máig is élő államot alkotott. A bolgár-törökök szervezték a „bolgár-szláv“ törzseket, ezt a súlynélküli tömeget, egy államba, egységes nemzetbe, amelyben a bolgár-török szellem és kultúra maradt a kovász örök időkre.

Ennek a ténynek óriási jelentősége volt nemcsak a Kelet- és a Közép-Balkán, hanem az egész Félsziget rendezése szempontjából. A Balkán e részének megszervezése a többi területek lakóit is szervezkedésre kényszerítette. E tekintetben a bolgár állam nemcsak mint kényszerítő erő volt hatással, hanem mint mintakép is és mint Bizánc terjeszkedésének akadályozója. A bolgár állam megalakulásával a Balkán minden lakója nemcsak hogy ettől kezdve már két szervezett hatalmat látott maga előtt, Bizáncot és Bulgáriát, de ezenkívül nagy példát is arra, hogy egy helyi lakosságból alakult állam Bizáncnak versenytársa lehet! Sőt a bolgár államnak és kultúrájának a hatása is döntő lett a balkániakra mint az állami, egyházi és kulturális szervezet példaképe: *a mai balkáni nemzetek kialakulásának lehetősége és kezdete a bolgár állam megalakulásával van összefüggésben.*

A bolgár-törökség azonban nemcsak a Balkánfélsziget szempontjából volt fontos, hanem azért is, mert olyan államot alkotott, amely meg tudta állítani Észak és Kelet barbárainak betöréseit az akkori művelt világba. Amikor meg a szomszédságában egy rokonkultúrájú nép, a magyarok, szintén állandó államot alapítottak, a népvándorlás hullámai megtörttek a bolgár-törökök és magyarok államainak erős gátján és nem fenyegethették többé elpusztulással a nyugati világot. Így a

bolgár-törököknek és a magyaroknak *döntő jelentőségük volt egész Európa sorsára is.*

A bolgár-törököknek azonban az *egész akkori kultúrvilág szempontjából* is nagy jelentőségük volt: a bolgárok voltak az a nép, amely — a vikingekkel együtt — Kelet-Európa civilizációjának az alapját megvetette.

Mi tette a bolgár-törököket erre képesekké?

Erre a kérdésre azt feleljük, hogy a bolgár-török kultúra ránkmaradt nyomai a török népek között kiemelkedő helyet biztosítanak a bolgárságnak: a bolgár-törökök nyelvi, irodalmi és építészeti emlékeinél aligha tud régebbieket felmutatni más rokonnép.

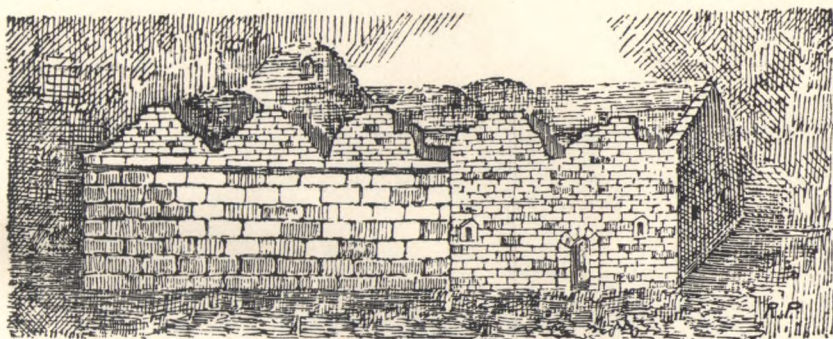
Mint mondtuk, ennek a népnek vannak az összes rokon-népek közül a legrégebbi nyelvmélei. Tudjuk, hogy a magyarok már legalább a negyedik századtól kezdve sok olyan török szót vettek át, amelyek a bolgár-török nyelv emlékeire jellemző hangtani sajátosságokat mutatnak — ezek a nyelvmélek a dunai bolgárookra vonatkozó forrásokban, a volgai bolgár feliratokban és a bolgár-törökök utódainak, a csuvasoknak a nyelvében őrződtek meg. És ezek a bolgár-törökök nyelvéből származó magyar jövevényszók fejlettfokú állattenyésztésről, földművelésről, állami és társadalmi szervezetről stb. beszélnek. Szintúgy azt látjuk, hogy a magyarokon kívül más finnugor népek is a bolgár-törökök nyelvéből gazdagították szókincsüket és pedig szintén olyan szavakkal, amelyek földművelésről stb. beszélnek. Ebből világos, hogy a bolgár-törökök műveltsége különböző időkben és különböző területeken nagy hatással volt a velük szomszédos népekre.

Az meg, hogy bolgár-török nyelvmaradványokat találunk arab, görög, latin és többféle szlávnyelvű írásos forrásokban, azt jelenti, hogy ez a nép különböző időkben és területeken nagy történeti szerepet játszott, amellyel különböző kultúrnépeknek is számot kellett vetniök.

Szintolyan világosan beszél az a tény, hogy a népvándorláskor összes rokonnépei közül éppen a bolgároknak vannak a legmonumentálisabb emlékei és pedig nagyon különböző területeken. A volgai bolgároknak olyan fővárosuk volt, amelyben tízezer kőház volt — ezek között fényes paloták, középületek stb. De Dunai Bulgáriában is nagy központjaik voltak, mint Pliszka, Preszláv és Mádara, óriási középületekkel. Ez

nemcsak ezeknek az államalapítóknak a hatalmát mutatja, de kulturális szükségleteiket is.

Nem kevésbé világos az, amit írásos forrásokból állapíthatunk meg. Mint fentebb mondtuk, más népek nyelvébe került bolgár-török szavakból azt érthetjük meg, hogy a bolgár-törökök ősidőktől fogva földműveléssel is foglalkoztak és hogy erre a szomszéd népeket is megtanították. Monumentális épületeik és határerődítményrendszerük is, ami csak letelepedett népeknél lehetséges, bizonyítja ezt. De ugyanezt vallják az írásos adatok is: így például más egyebek között azt olvassuk, hogy Volgai-Bolgárországból gabonát szállítottak Oroszországba,

1. ábra. Bolgár-i rom.

amikor ott éhség volt. Ebből kétségtelen, hogy ősi földművelésük volt. Valóban olvassuk is az arab forrásokban, hogy a bolgároknak jól megművelt földjeik voltak s termesztettek mindenféle gabonaneműt és hüvelyest. De a Volgai-Bolgárország területén előkerült földművelő eszközeik is azt mutatják, hogy ősi földművelő nép voltak a bolgárok. Csak ebből a tényből érthető meg, hogy különböző területeken egyazon időben állandó államokat tudtak alkotni.

Az, hogy nagy volt a számuk, szintén azt mutatja, hogy a bolgárok letelepült nép voltak, — földművelők. Egyazon időben népes ágaik voltak a Volga mellett, a Kaukázusban, a Don és a Dnyeper között és a Dunánál. Ilyen termékenységgel csak letelepült népeknél, földművelőknél lehetséges.

Még érdekesebbek a kereskedelmükre vonatkozó adatokból vonható következtetéseink.

Már az első adatok, amelyekkel a bolgárokra vonatkozólag rendelkezünk, megemlítik, hogy a bolgárok prémkereskedelem-

mel foglalkoztak. Ez a bolgárokra annyira jellemző volt, hogy például Jordanes semmi egyebet nem mond róluk, minthogy tőlük jön a menyétbőrökkel való kereskedés.

És valóban, tudjuk a volgai bolgárokról, hogy prém-kereskedelmük fejlett volt, meg hogy a bőrfeldolgozásnak világhírű mesterei voltak. Az oroszok, szlávok és más, a bolgárokkal szomszédos népek mind Volgai-Bolgárországba szál-

2. ábra. Bolgary-i rom.

lították bőr- és szőrmeáruikat. A bolgárok azonban nem elégedtek meg ezzel az importált áruval, meg a maguk hasonnemű bőséges portékájával sem, hanem kiterjedt és kockázatos kereskedelmi expedíciókat szerveztek. Századokon keresztül rendszeresen eljártak szánokon az északi országokba és kicserélték ipari cikkeiket az ugor népek nyerstermékeivel. Ezzel az óriási mennyiségű bőr- és szőrmeáruval kereskedtek az egész világon. Karavánjaik eljártak Chovarizmba és Choraszanba, meg Indiába is. Amellett, hogy Ázsiában és Európában bolgár kereskedőktől vásárolták a drága szőrmét, a Bulgáriában kidolgozott bőr olyan híres volt az egész Keleten, hogy a jó „bagaria“ még most is

a bolgárok nemzeti nevét viseli Keleten, sőt néhány nyugati országban is.

Azonkívül exportáltak még a volgai bolgárok sok nyers és kidolgozott árut idegen országokba s behozták Kelet árúit, úgy-hogy Bulgária igen jelentős tranzitország lett. Ennek az országnak a gazdagságát és kereskedelmének kiterjedt érdekkörét legvilágosabban mutatja az a tény, hogy Volgai-Bulgáriában, elsősorban fővárosának a romjai között roppant mennyiségű érmét találtak és hogy arab érmék innen nagyon messze vidékekre, Oroszországba, a Balti országokba, Svédországba stb. terjedtek el. Ezek az érmék olyan fizetőeszközök, amelyeket a bolgárok keleti klienseiktől kaptak és nyugati kereskedőknek fizettek ki — ezenkívül a X. század közepétől kezdve maguk a bolgárok is vertek pénzt különböző bolgár városokban.

A kereskedelem fejlettségét a legvilágosabban mutatják Bulgária nagy városai, amelyekben élénk forgalom és pompa uralkodott, elsősorban a főváros, Bolgary, fényes köz- és magán-épületeivel, fürdőivel, mecseteivel stb. (1—2. ábra.)

A kereskedelem és ipar által kifejlődött anyagi kultúra mellett természetesen a szellemi kultúra is felvirágzott. Forrásaink nagy bolgár tudósokról beszélnek, akik az egész mohamedán világban értékelt műveket alkottak.

Érdekes adataink vannak a dunai bolgár-törökök külkereskedelmére és külpolitikájára is.

Harmincöt esztendőnél sem mult el több a dunai bolgárok államalapítása után, amikor vasszervezetük, új államuk már abban a helyzetben volt, hogy már mint fontos tényező a Balkánfélsziget életében, magára nézve kedvező kereskedelmi szerződést köthessen Bizánccal. A 716. évben kötött szerződésben a bolgár-törökök nemcsak új területet és évi adót biztosítottak maguknak, de olyan megegyezést is kötöttek, amely szerint a két állam kereskedőinek árúin plombáknak és pecséteknek kell lenni, máskülönben az árúkat elkobozzák.

Ez a szerződés a bolgárokra nézve olyan fontos volt, hogy száz évvel később a nagy bolgár kán, Krum összes háborúi csak azt a célt szolgálták, hogy a bizánciakat e szerződés megújítására kényszerítsék. És a bizánciak inkább voltak hajlandók Krum hadjáratainak szörnyűségeit elviselni, minthogy megújítsák ezt a szerződést.

Ennek a magyarázatát az ebben a korban előállott új helyzet adja, amikor ennek a szerződésnek egészen más jelentősége

volt, mint száz évvel előbb. Mert ebben az időben a bolgár állam életének már egészen új fázisa kezdődött el.

Bulgária addig is folytonosan haladt előre, de aspirációi csak a Balkánfélszigetre szorítkoztak, ahol Bizánc terhére igyekezett terjeszkedni. Így tehát ezek az aspirációk csak a bizánci birodalomra voltak veszélyesek. Most meg azt látjuk, hogy Bulgária erre felé csak a határait akarja biztosítani, s amikor ezt elérte, az egész bolgár diplomácia és hadsereg más irányban — nyugaton fejt ki lázas tevékenységet. Azaz a bolgár külpolitika iránya megváltozott, dél helyett észak, illetőleg nyugat lett. Az ok világos! Külpolitika és külkereskedelem egy úton haladnak! A IX. század elejéig Bulgária nem volt nagyon jelentékeny ország, mert a Fél-sziget főútja, amely Bizáncot nyugattal kötötte össze, határain kívül esett. Ezekben az időkben azonban a helyzet egészen megváltozott. Nyugaton nagy események történtek: a frankok összetörték a halódó avar birodalmat — egészen természetesen került azután ennek a birodalomnak a keleti fele a szomszédos bolgárok kezébe. Az új hódítás egészen új helyzetet teremtett, mert Kelet-Avarország elfoglalása folytán egyes északi bizánci területek stratégiai és gazdasági szempontból nélkülözhetetlenné váltak a megnagyobbodott Bulgária számára. Ezért foglalta el Krum a természetes szükség folyományaként 809-ben Szófiát, s hamarosan a bolgárok kezébe került Nis és Belgrád is.

A Balkánfélsziget szíve, Szófia megszerzése után Bulgária kisjelentőségű balkáni országból Európa életében is fontos szerepet játszó birodalom lett. A Fél-sziget nagy kereskedelmi útjának, amely keletet és nyugatot összekötötte, nagyobb része bolgár kézbe került. Ez az út a bolgár-bizánci határnál kezdődve Szófia, Nis, Belgrád városokon keresztül és onnan a Duna mentén mindig bolgár területen haladt. Tehát a bizánci kereskedők áruja északra és nyugatra főleg bolgár területen szállítódta. Ez a bolgár államnak jelentős szerepet biztosított a világkereskedelemben, fontos tranzitó ország lett és vámot kapott Bizáncnak összes északra szállított áruja után, ami a bolgár államot a korábbi állapothoz képest hallatlan jövedelmekhez juttatta. És emellett hamar — a makedon területek meghódítása után — a másik fontos út, a Szaloniki—Nis-i is a bolgárok kezébe került.

A bolgár kánok politikája teljesen megfelel az új helyzetnek. Krum, akiről történelmi munkákban csak azt olvashatjuk, hogy folyton harcvágytól égő, félelmes hadvezér volt, semmi

mást nem akar Bizáncból, csak hogy Bulgáriára kedvező kereskedelmi egyességet kössön vele s hogy állapodjanak meg a bolgár-bizánci határban. Krum fia, Omurtag meg, bár Bizánc felé az összes utak és erődítmények a kezében voltak, azonnal békét kötött és pedig a régi helyzet alapján, amikor Bizánc készségesnek mutatkozott az említett szerződés elfogadására. Ettől kezdve semmit sem akar Bizáncból, egész súlyát nyugaton veti latba.

Az új területek valóban megérdemelték, hogy Omurtag megváltoztassa ősei külpolitikájának irányát: A bolgárok amellett, hogy fontos területekhez jutottak, amelyeken keresztülhaladt a nagy kereskedelmi út, ez új északi foglalatások révén olyan értékek birtokába is jutottak, amelyeknek gazdasági szempontból magukban véve is nagy jelentőségük volt.

Bizonyos u. i. az, hogy a IX. században a bolgárok kezdték újra kiaknázni a római idők óta elhanyagolt marosi sóbányákat. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy — mint Melich kutatásaiból tudjuk — e sóbányák központja körül bolgár-török, meg bolgár-szláv földrajzi nevek találhatók.* Ez azt jelenti, hogy a bolgárok, amikor Kelet-Magyarországot meghódították, bolgár-török és bolgár-szláv telepéseket telepítettek ide. S hogy ez a lakosság a sóbányák kiaknázására telepedett ide, bizonyítja az a tény, hogy a frank király 892-ben arra kérte a bolgárok uralkodóját: ne engedje meg ellenségeinek, a morváknak a sóvásárlást. Hogy pedig a tordai sóbányák kiaknázását a magyarok örökölték a bolgár-törököktől, biztos abból, hogy ezekről a sóbányákról már a magyar állam történelmének a legkezdetén hallunk. A marosi só, különösen, hogy Közép-Európa sóbányái akkor még nem voltak felfedezve, olyan kereskedelmi érték volt a bolgárok kezében, amely nagy jövedelmet és fontos helyet biztosított nekik a világkereskedelemben.

Látjuk tehát, hogy Bulgária a IX. század kezdetétől fogva Nyugat-Európára nézve is fontos ország lett: Bulgárián keresztül vitt a nagy kereskedelmi út és birtokában voltak a gazdag erdélyi sóbányák.

* A bolgár-török eredetű helynevek kérdésében a szláv nyelvészek figyelmébe ajánlom, hogy pl. Krassó, Brassó szláv hangzása nemcsak hogy nem szól bolgár-török eredetük ellen, hanem éppen jellemző a már IX. században a szláv fonetika hatása alá került bolgár-török nyelvre. A már a X. sz. eleji *trakan*-on kívül pl. a *Krum* név kétségtelenül szlávi-zált formát mutat, szintúgy a régebbi feliratok *boila*-jával már a IX. század közepétől *bolia* (v. ö. a későbbi *boljar*-t), v. ö. még pl. a *Krakra* nevet.

Az új helyzet új irányt követelt a politikában. Omurtag bolgár kán már nem hadidicsőségre törekszik, hanem egyes-egyedül országa szervezésére. Ahelyett, hogy hadakozni akart volna, folytonosan küldözgeti diplomatait a bizánciakhoz és a frankokhoz, hogy megállapítsa és biztosítsa állama határait. És Bizánc, miután meg kellett értenie, hogy az akkori helyzetben nem hódíthatja vissza a bolgároktól Szófiát, Nist és Belgrádot, arra kezd törekedni, hogy megegyezzen a bolgárokkal. Kereskedelmi lehetőségei erre felé már tőlük függöttek, árúit csak akkor exportálhatta nyugodtan északra, ha szerződéses viszonyban állott Bulgáriával. És azután, amikor a szerződés által Bizánc felől biztosítva érzi magát, kizárólag észak felé fordítja a figyelmét Omurtag. Itt vannak az új területek, amelyeket szervezni kell, itt van az a vagy, amely Bulgáriára olyan fontos. Csak ha béke és nyugalom van, csak akkor számíthat a nagy jövedelmekre.

A kolonizáció észak felé nagy arányokban kezdődik meg. Egész Kelet-Magyarországba bolgár-törökök és bolgár-szlávok telepednek. De a frankoknak is hamarosan meg kellett érteniük, hogy jó viszonyban kell lenniük a bolgárokkal. Eleinte egyes Tisza-menti szláv törzseket felbujtottak keleti határukon a bolgárok ellen. De Omurtag nem akart háborút. Több éven át állandóan küldözi követeit a frankokhoz s csak amikor látja, hogy így nem jut eredményre, igázza le a frankokhoz pártolt (innen a szláv nevük „predannici“ = átpártoltak) törzseket, sőt elveszi a frankoktól a szerémi tartományt és egyes ettől északra fekvő területeket is és kényszeríti őket, hogy békét kössenek vele.

Bulgária határa itt a Duna, Pest felett pedig északkeletre a Kárpátok alkotják a határvonalat. Így Bulgáriának közös határa volt a frankokkal és a morvákkal.

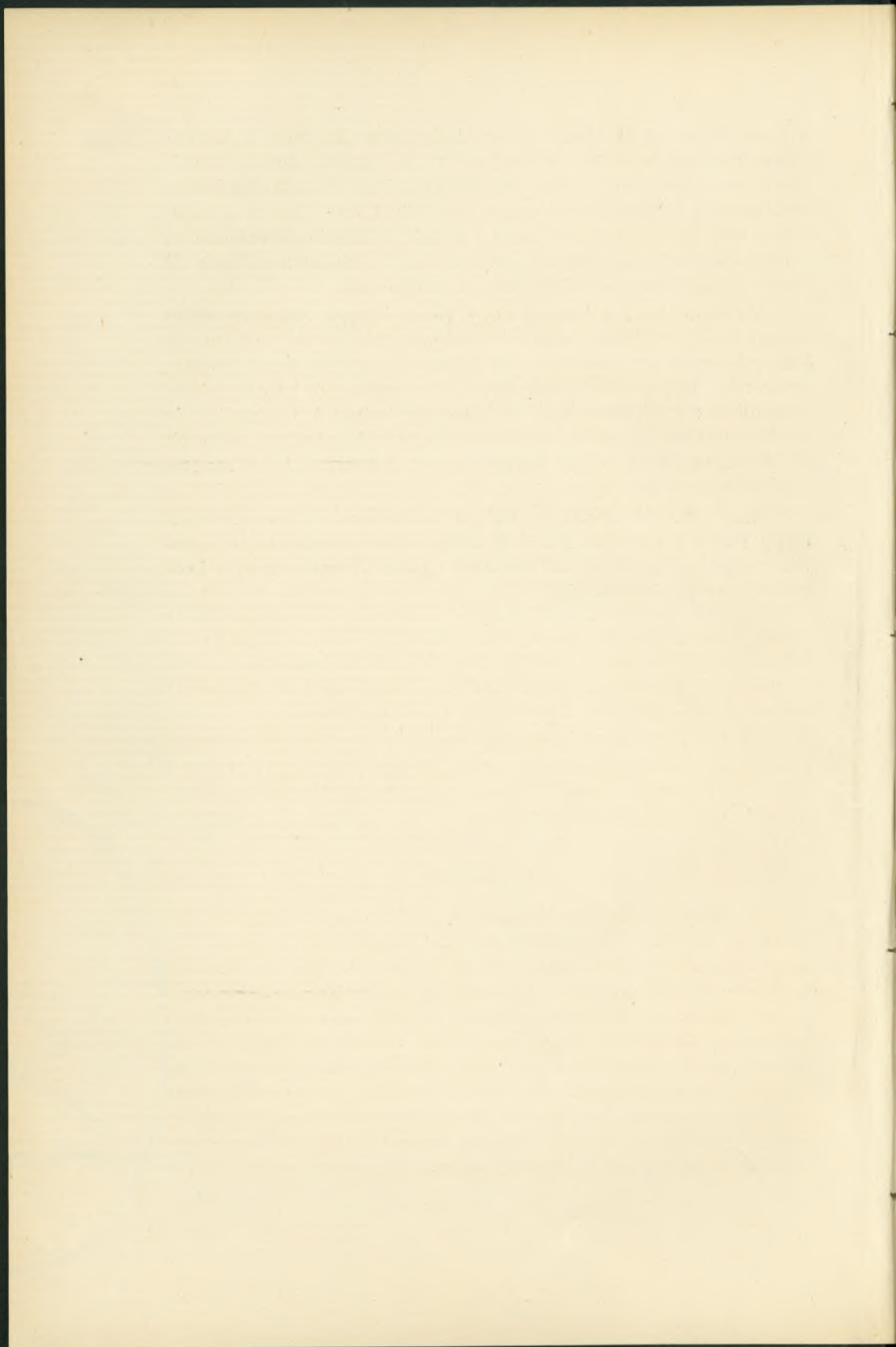
A morvákkal való kereskedelmi kapcsolataikról, akiknek sőt szállítottak, mint fentebb láttuk, történelmi adatunk van. De hogy a bolgár-törökök kereskedelme a morvákra kulturális tekintetben is nagy hatással volt, mutatja az a tény, hogy a morvák átvettek kereskedelemre vonatkozó szavakat is a bolgároktól, pl. a tótok nyelvében a „haszon“ fogalomra máig is a bolgár-török „oszoh“ szó használatos. (Más adat meg azt is bizonyítja, hogy a magyarok a X. században nagy kulturális hatással voltak a morvákra.)

A bolgárok a IX. században a későbbi Kelet-Magyarországon városokat alapítottak, közöttük Pest városát is. Amikor a

kereskedelmi út Szófián, Nisen, Belgrádon át, meg a Közép-Duna mellett is bolgár kézbe jutott, a legjobb dunai átkelő-pont, és a dunántúli frank területekkel való kereskedés szempontjából a legfontosabb bolgár pont Pest lett. Ennek a helynek a földrajzi helyzetnél fogva a bolgár áthaladó-kereskedelem fontos központjává kellett válnia és így természetes, hogy itt még a bolgár-török korban várost alapítottak.

Valóban, ha azt látjuk, hogy Kelet-Magyarországon olyan bolgár-török és bolgár-szláv helynevek találhatók, amelyek a IX. századból származnak, *Pest*, amely kétségtelenül bolgár-szláv név, teljesen beleillik ebbe a sorozatba. A bolgár város-alapítókhoz a X. században mohamedán bolgárok telepedtek és amikor később a város bolgár és magyar lakosaihoz németek is költöztek, *Pest* város bolgár nevét lefordították a maguk „Ofen” szavával.

Pest vára is mutatja bolgár alapítóinak keze nyomát. Nagy Lajos a pliszikai, mádarai és preszlávi eredmények alapján megállapítja, hogy az eskütéri egykori római várat a bolgárok részben átépítették.

A BOLGÁR-TÖRÖKÖK MŰVELTSÉGE

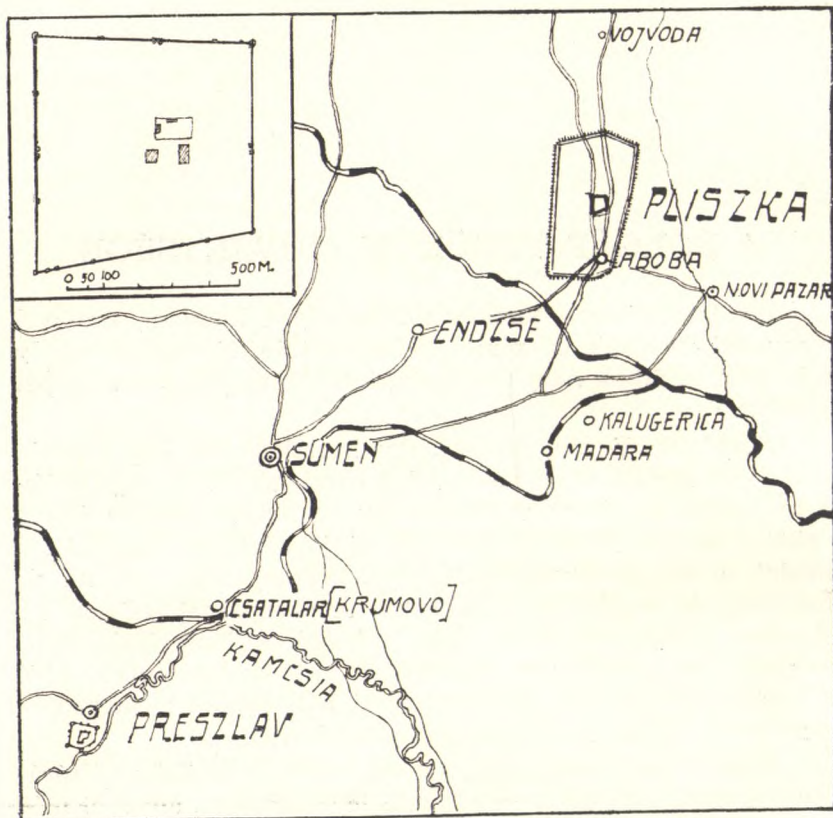
Így lett a bolgár-törökök állama olyan hatalom, amellyel a nyugati világnak is számot kellett vetnie, birodalom, amely a bizánci és frank nagyhatalmak közé ékelve jelentős szerepet játszott.

Mivel az új helyzet, a nagy kereskedelmi kapcsolatok, vámok és kivitel Bulgáriát gazdag országgá tették, egyáltalán nem csodálatos, hogy minden nagy és fényes emléke éppen ebből a korból maradt reánk. Az új jövedelmek megadták a módot a kor uralkodójának, Omurtagnak, hogy állama új helyzetének megfelelő nagy építő tevékenységet fejtsen ki. Egészen természetes tehát, hogy a bolgár-törökök óriási építményei, a pliszkaiaiak, a preszláviak és a mádaraiaiak, éppen ebből a korból származnak, amikor anyagi lehetőségek is megadták a módot a bolgár nép képességeinek kifejtésére.

Semmi sem beszél világosabban a bolgár-törökök kultúrájáról, mint Omurtagnak ez az építő tevékenysége, amelyet még a két szomszédos világbirodalom e korbeli uralkodóinak építkezései sem borítanak homályba.

ÉPÍTÉSZET.

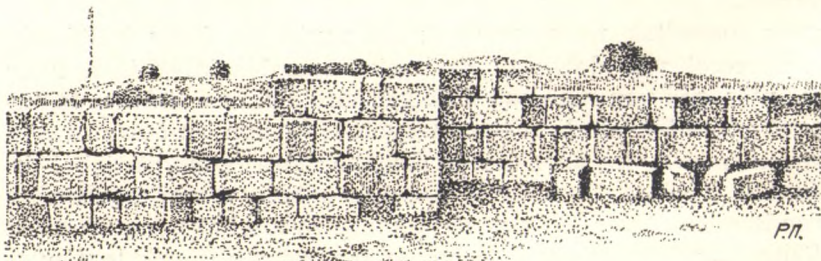
A bolgár-török korból sáncok és sáncerődítmények, kővárak és paloták, feliratok, szobrászati alkotások és egyéb tárgyak maradtak ránk, amelyek azt mutatják, hogy kultúrnép emlékeivel van dolgunk. Ezeknek az emlékeknek igen nagy jelentőségük van nemcsak a bolgár-törökök, és a kultúra tekintetében velük közeli rokon magyarok, hanem az összes velük rokon népek kultúrfokának megállapítása szempontjából is. Pliszka, Mádara, Preszláv (3. ábra) és néhány dunai erődítmény rendszeres kiásása és az anyag feldolgozása tehát nemcsak azért fontos, mert ez az anyag a bolgár nemzet multjának legfényesebb korszakával ismertet meg bennünket, hanem azért is, mert

3. ábra. A dunai bolgárok központjai.

ezáltal általában a rokon török népek kultúrájára vonatkozó legfontosabb adatokhoz jutunk.

Lássuk röviden a köemlékeket:

4. ábra. Pliszikai várfalrészlet.

Pliszka.

A bolgár-török kánok székhelye Pliszka volt (Északkelet-Bulgáriában, Sumen város közelében, Aboba falu mellett). Egy 23.3 km^2 területet körülfogó földsáncövből áll, amelynek közepén hatalmas (0.5 km^2) kővár romjai láthatók. A nagy ($1.5 \times 0.6 \text{ m}$) kőkváderekből épült 2.6 m vastag várfal (4. ábra) négy sarkán egy-egy hengeres torony, minden oldalán két-két ötszögű torony és a kapuknál két-két négyszögű kettős torony volt. A kapuk két oldalához építve egy-egy kőoroszlán állott.

A vár közepén fényes épületek romjai találhatók. A hely szűke miatt itt nem beszélhetek bővebben ezekről az épületekről — csak azt mondom el, amire a bolgár-törökök belső életére vonatkozólag tanítanak:

Először is egy hatalmas épület ($48.5 \times 27 \text{ m}$) földszintjének alapfalait találjuk 2.2 – 2.6 m vastag falakkal. Erre a földszintre, amely raktárak, személyzeti lakások stb. céljaira szolgálhatott, emelet volt építve (amiből semmi sem maradt meg), ahol feltehetőleg a következő helyiségek voltak: egy $12 \times 24 \text{ m}$ előcsarnok, egy 32 m hosszú és 24 m széles terem, amelyet két sor pilaszter oszthatott három részre, egy középső szélesebb és két keskenyebb oldalhajóra, a végén apszisszal és két kis oldalteremmel. Az óriási teremben bizonyára hivatalos fogadások voltak. (I. tábla.)

Egy másik épületet ($28.5 \times 28 \text{ m}$), amely eredeti formájában a pogány kánok udvari szentélye lehetett, később keresztényen udvari templommá alakították.

Ezekről az épületektől távolabb találunk egy téglafallal körülvett épületcsoportot. Ezt korábban több épületnek tartották, mi azonban arra az eredményre jutottunk, hogy egy összefüggő épületsorral van dolgunk: a káni család nagykiterjedésű lakóházával. A masszívabban épített keleti részben, az ú. n. kispalotában lehettek a kán szobái. (I. tábla.) Ettől nyugatra kisebb, kevésbé masszívan épített, de belül márvánnyal borított és oszlopokkal díszített szobák voltak. Bizonyosan a káni család asszonyainak és gyermekeinek a lakóhelye volt ez. Ezután a konyhák, egyéb mellékhelyiségek, szolgák lakása stb. következnek, mint azt a sok házi- és vadállat csontmaradványa s edénytöredékek valószínűvé teszik.

Ez az egész épületcsoport a hozzátartozó udvarral (bizonyára előkerülnek itt még más épületmaradványok is) téglafal-kerítéssel van körülvéve ($128 \times 84 \text{ m}$). Az épület a kerítés falá-

hoz van ragasztva, úgy, hogy a hátulsó falát mindenütt a kerítés fala alkotja. Ez azt jelenti, hogy a káni lakóépület magas kerítéssel teljesen el volt választva a külvilágtól. A bolgár kánok, mint a keletiek általában, családi életüket a világ szemétől teljesen elzárva élték.

Ugyanúgy kell értenünk azt is, amit Priszkosz Attila palotájáról mond. Az épületeket magas kerítés vette körül, ami azt jelenti, hogy kívülről nem voltak láthatók az épületek. Így azután természetesen a külvilág számára a kerítésnek architektúráilag hatásosabbnak kellett lennie, mint maguknak az épületeknek. Valóban azt olvassuk Priszkosznál, hogy a kerítés díszes volt s tornyok voltak rajta. Hogy Pliszkában is így volt, mutatja a kerítésbe vezető kapuk egyikének hatalmas félkörös boltozatköve.

Ebben a nagykiterjedésű épületben élt tehát a káni család. Ennek megfelelőleg nem voltak itt meg a trónpalota nagy méretei, de belső kialakítása díszes volt: márványlapokkal díszített kis szobákat, stb., vagyis több csinosítást és luxust találunk. Volt itt minden, ami a házi élethez szükséges, hálószobák, konyhák, szolgálakások és udvar.

Preszláv.

Omurtag kán építtette a későbbi bolgár központ, *Preszláv* magvát is. A csatalári feliratból ugyanis azt tanuljuk, hogy Omurtag kán 821—22-ben a Ticsa-folyónál várat építtetett. A helyen kívül ez a felirat megjelöli azt is, hogy milyen célt szolgált ez a vár: a szlávok és a görögök ellen épült.

A Preszláv város közelében folytatott ásatások után egészen biztos, hogy Omurtag vára a későbbi Preszláv magvát alkotó erődítmény volt. Ez azt jelenti, hogy Omurtag nemcsak-hogy kővárral erősítette meg székvárosát, de az ehhez legközelebb eső szorosnál is építtetett erődítményt.

Az erődítés rendszere itt is ugyanaz, mint Pliszkában. Itt is van külső és belső védelmi vonal, csak hogy itt a külső vonal is kőből épült, — lehet, hogy csak később, akkor, amikor Preszláv az ország fővárosa lett.

A belső vár ($\frac{1}{4}$ km²) itt is nagy kvaderekből épült, amelyek éppúgy szabályosan vannak elhelyezve, mint Pliszkában: minden hosszában elhelyezett kő után keresztben fekvő következik. (II. tábla.) De egyezik a vár szerkezete is.

Abból, hogy a preszlávi vár szerkezete, építésmódja, sőt a kövek nagysága is egyezik a pliszikai váréval, bizonyos, hogy

I. TÁBLA.

A pliszakai trónpalota.

A pliszakai kispalota.

II. TÁBLA.

Preszláv. Várfal.

A preszlávi palota.

III. TÁBLA.

A pilszkai kapu kőoroszlánya.

IV. TÁBLA.

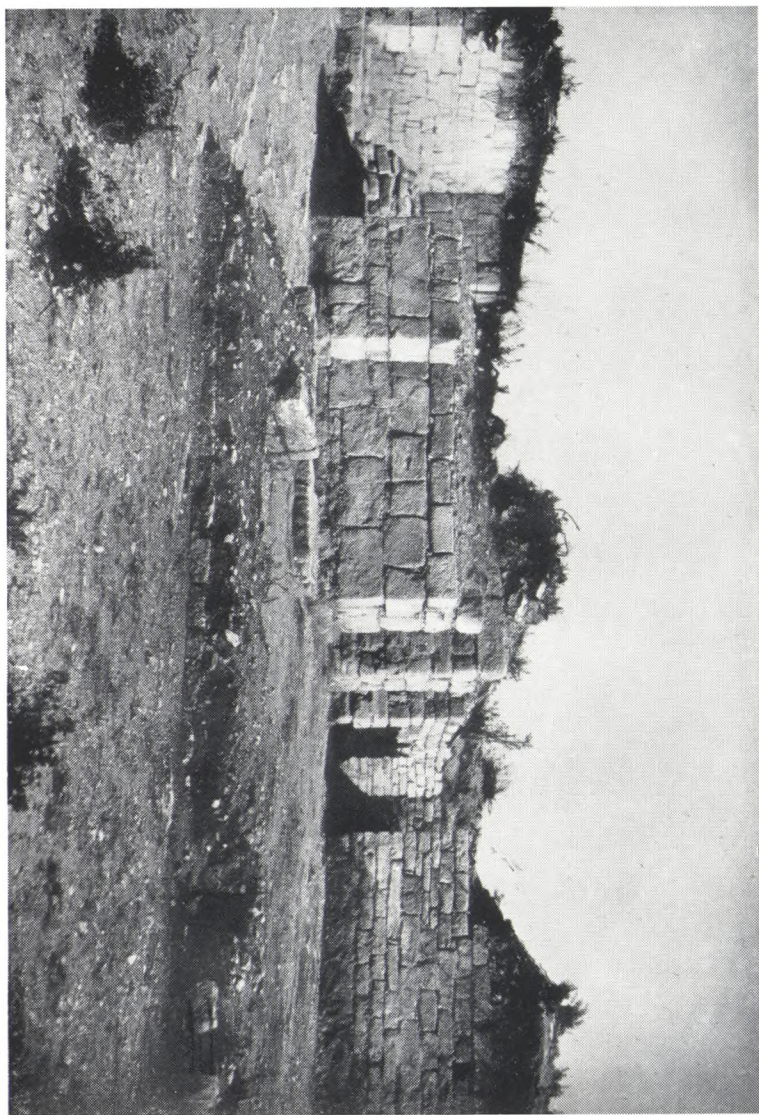
A mádarái szikla.

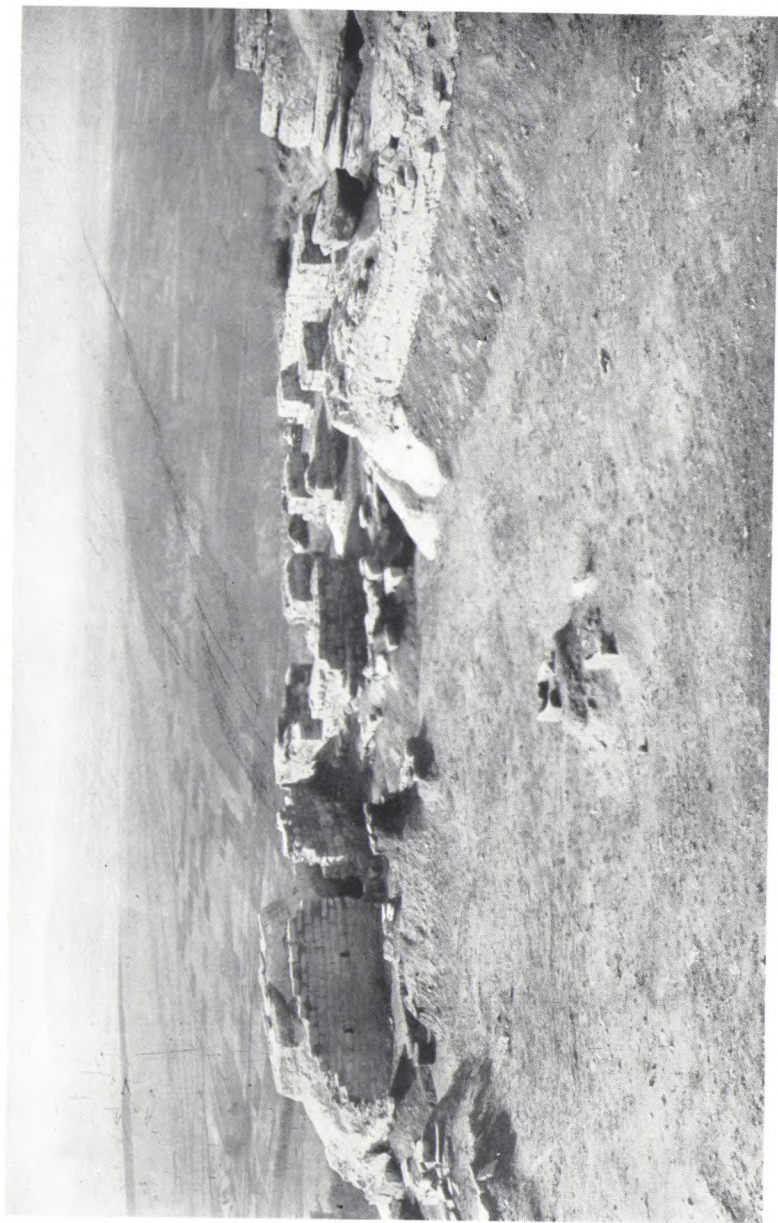

A mátyási vár.

VI. TÁBLA.

A mádarái vár kapuja.

Mádara. Szentkő a szentélyvel.

VIII. TÁBLA.

Kültszmedence.

ez a vár a bolgár-török korban keletkezett és pedig Omurtag építtette.

Omurtag palotákat is építtetett ebben a várában (II. tábla), amelyek tervük és építésmódjuk tekintetében közelállottak a pliszikai épületekhez. A kiásott palotaromok nem adnak tiszta képet. Itt további ásatásokra van szükség. Bizonyára későbbi hozzátoldásokra s átépítésekre is kell számítanunk. Bolgár-török építmény a palota közelében feltárt mély vízelosztó is.

A várfalon kívül még a feliratban említett híd vastag habarcsréteggel összekötött, nagy kvaderekből épült alapjai is láthatók.

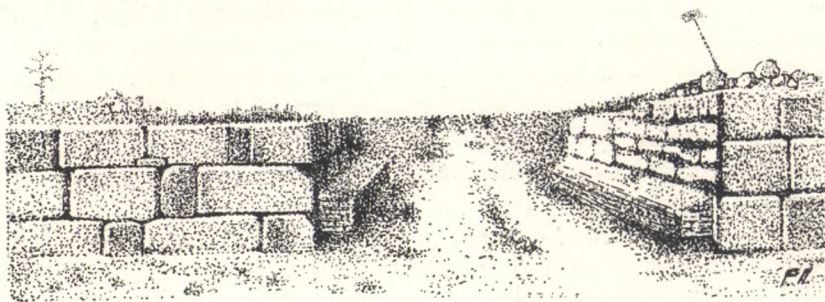
A csatalári feliratban azt is olvassuk, hogy Omurtag várat épített négy oszloppal és két oroszlánnal. Egy újabb pliszikai lelet alapján érthettem meg, hogy mit jelent ez. Előkerült egy oroszlánszobor, amelynek a rendeltetését meghatározhatjuk. Ez ugyanis a keleti kapunál került napvilágra, s az a tény, hogy a jobb oldala és a háta nincs lekerekítve, hanem épületkő formájára van kidolgozva, világosan mutatja, hogy be volt építve, a kapu jobb oldalához volt ragasztva olyanképen, hogy csak a jobb fele látszott. Emellett felül is, az oroszlán hátán is volt kő, valószínűleg négyszöges oszlop (III. tábla). Megállapíthatjuk magát a helyet is, ahová el volt helyezve ez az oroszlán. Egy-egy oroszlánszobor volt a kapu (5. ábra) két oldalán és pedig úgy voltak a falhoz illesztve, hogy fejük és sörényük állott csak ki a várfal vonalából. Az oroszlánszobor bolgár-török eredetét világosan mutatja az, hogy egy bolgár-török építmény szerves alkatrésze, hogy ugyanabból a kőből van kidolgozva, amelyből a várfal készült s végül, hogy meglepő hasonlóságot mutat a mádarai szikladombormű oroszlánjával: egyazon művészetnek az alkotásai.

Ezek alapján másképp kell értenünk a csatalári felirat idevonatkozó szavait, mint eddig. A két oroszlán, amelyről Omurtag beszél, bizonyára a kapuba volt építve és előtte állott a négy oszlop.

Oroszlánábrázolásos domborművet is találtak Preszlávban, amely szintén a bolgár-török művészet alkotása és perzsa parallelei vannak. (V. ö. XIX. tábla.)

A bolgár-török romokon kívül Preszlávban igen nagyértékű keresztyén emlékek is kerültek elő. Érthetően, hiszen tudjuk, hogy Preszláv Simon cár korában fényes birodalmi és egyházi központ lett, amelynek szépségét megkapó színekkel ecseteli Simon cár kortársa, János exarcha. S az ásatások telje-

sen igazolták azt, amit nála olvasunk. Elég csak arra a templomromra gondolnunk, amelyet nemes formaadása, márványburkolata, oszlopai, festett cserép faldíszje kiemelkedő jelentőségű műemlékké avatnak.

5. ábra. A pliszakai vár keleti kapuja.

Preszlávot Simon cár tette fényes székvárossá. Templomai egy nagy uralkodó keresztyén hitének bizonyosságai, de nagy műveltségét is tükröztetik, de a székhely védelmét Omurtag vára biztosította; a hatalmas várfalak, tornyok a nagy bolgár kán előrelátásáról beszélnek.

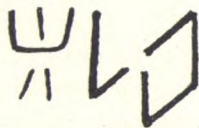

Mádara.

Amikor 15 évvel ezelőtt a Mádara falu felett a sziklába (IV. tábla) vésett lovasdomborművel foglalkozni kezdtem, e fenséges emlék óriási feliratáról az volt az általános vélemény, hogy mindössze 10—12 szó maradt meg belőle, tehát felesleges foglalkozni vele, elpusztult. 1924-ben a Bolgár Régészeti Intézetben tartott felolvasásom hatására a bolgár nemzeti múzeum állványt készíttetett a 23 m magasságig érő emlékhöz, amelyről 1924 nyarán és őszén elkészítettem a felirat másolatát, amelynek feldolgozása 1928-ban jelent meg.

Ennek a munkának az eredményén kívül — a felirat sok részletét sikerült megmentenem és helyreállítanom —, nem kevésbé fontos a hatása sem, — ez indította meg a háború után a bolgár-török emlékek kiásatását és tanulmányozását. Először is az emlék iránt felkeltettem érdeklődés hatása alatt a bolgár nemzeti múzeum — a múzeum meghívására részvétellemmel — 1924 és 1936 között ásatott Mádarában és környékén. Az ásatások nem tekinthetők befejezetteknek. Az eddigi eredményt a következőkben adjuk:

A bolgár-törökök útát építettek Pliszkából, amely a délre, 12 km-re levő sziklafalat ott éri el, ahol a természet kijelölte volt a feljáráshelyet a stratégiai szempontból fontos mádarai fennsíkra. Az út falába vésett rovásjelek mutatják (6. ábra), hogy itt az útát tényleg bolgár-törökök építették. Ezen az úton jutunk el a fennsíkon levő várhoz, amelynek romjai jó állapotban vannak (V—VI. tábla). Mivel ezekben a romokban semmit sem találtak, ami kétségtelenül bolgár eredetre vallana, lehetséges, hogy a várat még a bolgár-török időkben megelőzőleg építették. Annyi azonban bizonyos, hogy a bolgár-törökök használták ezt a várat: ugyanis már a IX. század végéről van rávonatkozó adatunk *Mundayra* néven. Ebből a névből származhat *Mádara* falu mostani neve. A XIV. század végén a törökök elfoglalta várak között találjuk *Matarát* is.

6. ábra. Rovásjelek a Büyükprohodban.

A platón azonban csak a vár van; maga a város a hegy lábánál feküdt, ezt a bolgár nemzeti múzeumnak 1924-től kezdve folyó ásatásai hozták napvilágra. E romokat itt is bővebben ismertetem, hogy ezzel kapcsolatban a bolgár-törökök belső életéről és kultuszáról beszélhessek:

Pliszka óriási épületeivel a bolgár kán hatalmát mutatja, minden nagyvonalú, egy erős állam uralkodójának megfelelő főváros, Mádera romjai inkább a belső életéről, a kultuszról beszélnek.

Ha Pliszkából jövet, amikor elérjük a sziklafalat, délre fordulunk, először egy épület romjaihoz jutunk (VII. tábla), amely nem nagy méreteivel, mint a pliszkaiak, hanem fekvésével és formájával kelti fel az érdeklődésünket. Ez volt a legmagasabb pont Mádera városában! Négyszög ez nyolc bejárat-tal és hozzáragasztott félkör alakú fallal. Ez a félkör hatalmas kötömb hátulsó, keleti felét fogja körül. A környék lakói

századokon keresztül törték a követ e szikla tetejéből, mégis 1924-ben, amikor a mádarai ásatások megkezdődtek, még mindig kiállott a szikla egy része a földből. Nem gondolhatunk valami védőtoronyfélére, amely katonai célokat szolgált volna, mert a fal és a szikla között olyan keskeny hely van, hogy itt nem lehet szó semmiféle praktikus használatról. Ezért kellett feltennem, hogy a bolgár-törökök kultushelyével van dolgunk, *szentkövel*, amelyhez keleten egy félköralakú falat építettek ajtócskával, hogy bejárásuk legyen a szentkőhöz.

E feltevésemet bizonyítja az a tény, hogy írásos forrásból is értesülünk arról, hogy a bolgár-törökök tiszteltek bizonyos köveket. I. Miklós pápától tudjuk, hogy a bolgárok azt írták neki 866-ban, hogy van náluk egy kő, amelynél a betegek visszanyerik egészségüket.

S hogy a kövek tisztelete a bolgár-törököknél ősi szokás volt, bizonyítja az, hogy más török népeknek, de a kultúra szempontjából hozzájuk közelálló magyaroknak is voltak szentköveik. A „szentkő” jelentésű helyneveken kívül egy forrásadatunk is beszél erről. Szent László 1092-ben (I. törvény 22. pontja) kénytelen volt elrendelni, hogy akik pogány szokás szerint a szentköveknél áldoznak, ezt a bűnüket egy tinóval váltsák meg. A szentkő tiszteletének nyomát találtam 3 km-re Mádarától KalugERICA falu mellett is.

Mindebből világos, hogy a bolgár-törökök, meg a századokon keresztül az ő hatásuk alatt fejlődött magyarok tiszteltek bizonyos köveket és így az a tény, hogy a mádarai követ keletről fal veszi körül, úgy magyarázandó, hogy Mádarában is volt szentkő.

A fentiek alapján a szentkőhöz ragasztott négyszögű épületet pogány szentélynek tartom. Az épület bolgár-török eredetét bizonyítja az, hogy nemcsak egy kővön, hanem a vakolaton is voltak bolgár-török rovásjelek.

S nincs semmi valószínűtlen abban a feltevésben, hogy a pogány bolgár-törökök építettek szentélyeket. A rokonnépeknél is megtaláljuk ezt. A türkökről azt olvassuk, hogy nagyjaik sirhalma fölé úgynevezett ősök termét építettek, a kazárokról pedig, hogy kagánjuk síremlékeül 20 termes épületet emeltek. Ezek után abból, hogy a mádarai lovas az őskultusz emléke, következtethetnénk azt is, hogy ez a mádarai épület eredetileg szintén az „ősök terme” volt.

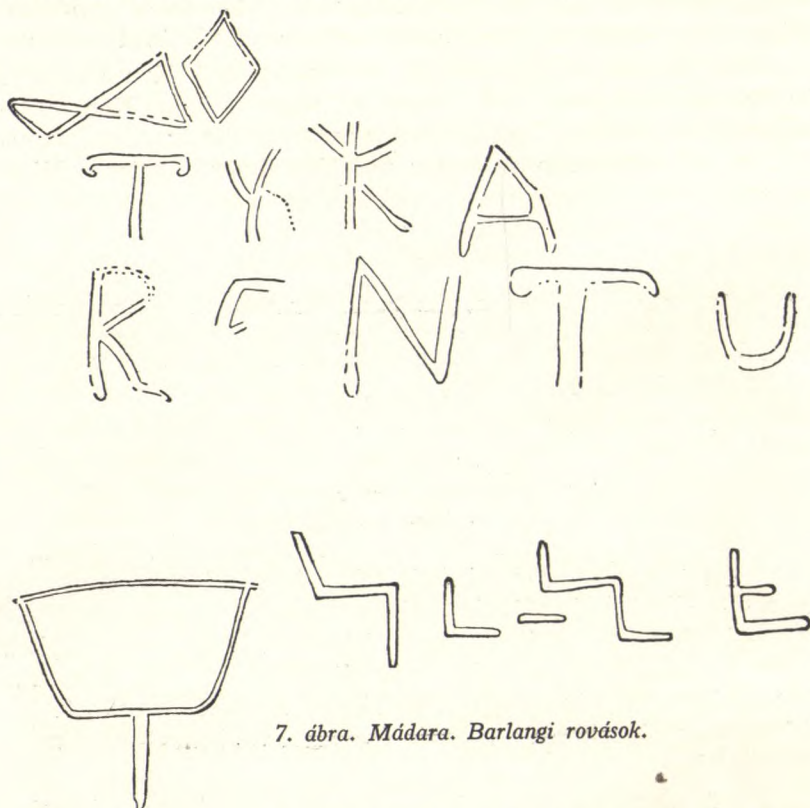
Szintúgy kultuszépületnek tartom a *fürdőt* (VIII. tábla), illetőleg fürdőmedencét is. Ugyanis a szentkőtől délkeletre

nagy palota romjai kerültek napvilágra, amely méretei és terve tekintetében közel áll a pliszikai palotához. Ebben a palotában vízvezetékek vannak, amelyeknek bolgár-török eredetét (vannak régebbi vízvezetékek is itt) világosan mutatja a csövek formája s mutatják a rajtuk levő bolgár-török rovásjelek is (IX. tábla). Egyik ág egy romhoz vezet, amely különleges érdeklődésünkre tarthat számot: egy $3\cdot5 \times 3\cdot5$ m-es gondosan épített fürdőmedence ez lépcsővel, az alján téglával kirakva.

Milyen célt szolgált ez a fürdőmedence? Krum kánról bizánci forrásunkban azt olvassuk, hogy amikor Konstantinápolyt ostromolta, véres áldozatot mutatott be az Aranykapunál, azután elmenvén a tenger partjára, belemártotta a lábát a tengerbe, megmosta magát egészen és meghintette katonáit vízzel, akik üdvívalgással fogadták fejedelmüket. Ez azt jelenti, hogy a bolgár-törökök a víznek megtisztító és egyéb varázshatású jelentőséget tulajdonítottak. Ugyane hittel magyarázandó a török népek ama szokása is, hogy halottaikat forrásoknál, sőt patakmedrekben temették el, hogy a halott szelleme vissza ne térjen. Különösen értékes adataink vannak erre a kazároknál és a magyaroknál. Ugyane hittel, hogy a víz megtisztít stb. magyarázandó az is, hogy a bolgár és magyar esküceremóniában a totemállat vérének a megeresztése után a földet meghintették vízzel. Sőt a magyarokról egyenesen azt olvassuk, hogy kútaknál és forrásoknál áldoztak. Így tehát tudva azt, hogy amikor a bolgár kán véres áldozatot mutatott be, meg kellett nedvesítenie a lábát, megmosnia magát egészen és meghintenie népét is vízzel, természetes, hogy a szentélyhez közel, ahol áldozatot hoztak, kultuszfürdőmedencének is kellett lennie, hogy a kán, vagy más táltos, miután bemutatta az áldozatot, elvégezhesse a mosdás és vízzel való meghintés szertartásait is.

De Mádarában annak is vannak nyomai, hogy a bolgár-törökök tisztelték a *barlangokat*. A festői ú. n. Nagybarlangban talált tárgyak s egy felirat azt bizonyítják, hogy ez a barlang a római korban kútépület — *nymphaeum* — volt. De van itt bolgár-török épületnek is maradványa. Sőt a barlang falán egy bolgár-török rovásjel is van. S hogy ennek valóban az a jelentősége, hogy ez a barlang a bolgár-törököknél kultushely volt, valószínű abból, amit más itteni barlangokban találtam. A lovas dombormű felett, a meredek sziklafal közepe táján, van egy nehezen megközelíthető barlang. Ennek a barlangnak a bejárata előtt rovásjelek vannak, magában a barlang

bejáratában pedig két felirat van a sziklafalba vésve, amelyeknek a betűi között bolgár-török rovásjelek is vannak (7. ábra). Szintúgy a mádarai sziklafal folytatásában, a „Büjükprohod“-nak nevezett sziklaút kezdetén is találunk egy barlangot rovásjelekkel. Ez világosan mutatja, hogy ezek a barlangok a bolgár-törököknél kultuszhelyek voltak.

7. ábra. Máda. Barlangi rovások.

Valóban, egy a bolgár-törökökkel rokon népről, a tu-ki-ue = türkökről is tudjuk, hogy tisztelték a barlangokat. Egy kínai forrásban olvassuk, hogy a türkök fejedelme minden évben elment egy barlangba, amelynek a neve „ősök barlangja“ volt, hogy áldozatot mutasson be az ősöknek.

A fentiekén kívül még sok épület alapja, fontos feliratok és a bolgár-török műipar igen nagyjelentőségű emlékei kerültek Mádarában napvilágra.

Az 1924—1936-ban feltárt anyag alapján a következőket állapíthatjuk meg:

Ezt a helyet, amelyet természeti szépségei és vízben való gazdagsága már a legrégebbi idők óta kezdve kultuszközponttá avatták, egymásután vették át a népek egymástól. A történelem előtti korból áldozóköveink vannak. A forrás mellett, a nagy barlangban a római korban nymphaeum volt, a bizánci korból bazilika romjai kerültek elő. Ezt a tradíciót a bolgár-törökök is örökölték. Itt a bolgár-török őskultusz legszebb emléken, a mádarai lovas domborművön kívül bolgár-török szentély, kultuszfürdő, szentkő és szent barlang volt. Sőt Omurtagnak a romok között talált feliratában a „Tangra“ szó olvasható, az „Isten“ fogalom bolgár-török neve.

Így azt kell hinnünk, hogy *Mádara a bolgár-török kultusz központja volt.*

SZOBRÁSZAT.

Szobrászati emlékek is világosan beszélnek a bolgár-törökök műveltségéről és ennek a műveltségnek az összefüggéseiről.

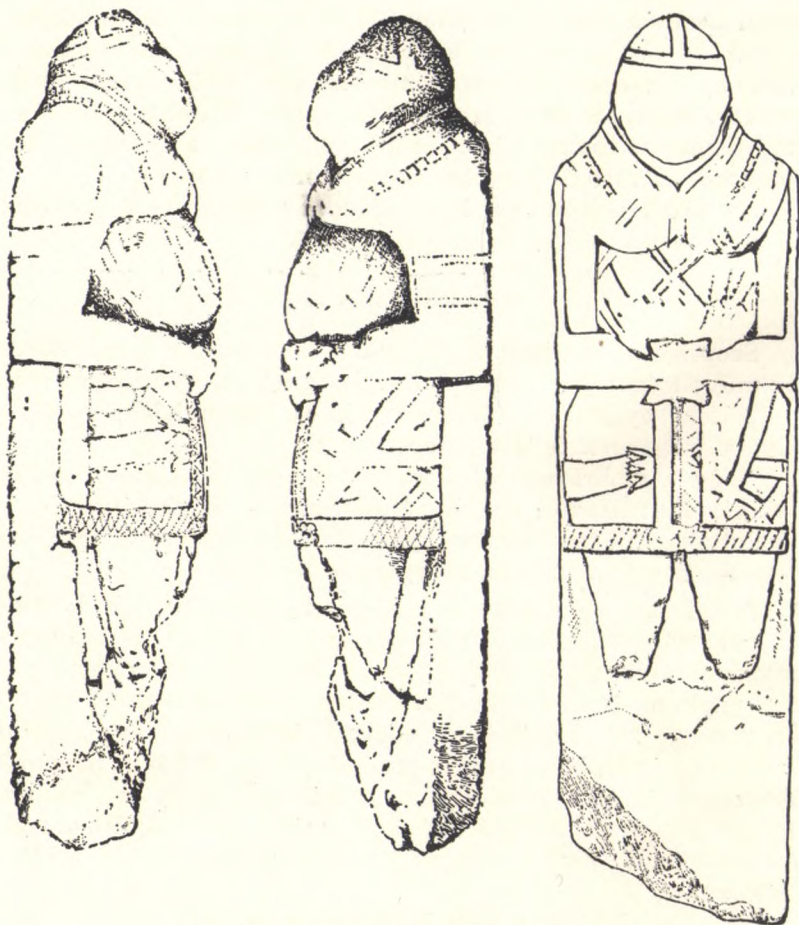
Írásos, nyelvi és régészeti adatok bizonyítják, hogy a bolgár-törököknek fejlett szobrászatuk volt.

Hogy a szobrászat kifejlődjék a bolgár-törököknél, annak a bolgár kultusz volt az elősegítője, amely megkívánta, hogy a halottak emlékére szoborképmásokat készítsenek s így természetesen sokan űzték a szobrászmesterséget.

A szobrok jelentőségéről a bolgár-török kultuszban I. Miklós pápa 41. válaszából tudunk, amely szerint a bolgárok idoloznak áldoznak s előttük térdet hajtanak. De nyelvészeti bizonyítékunk is van erre vonatkozólag. Az óbolgár-szláv nyelvben van egy szó, *kap*, „szobor, idolum“ jelentésben, amely mint a magyar *kép* is, bolgár-török eredetű (**käp*). Tehát a bolgárok keresztyén tanítói örökölték a bolgár-törököktől a „szobor, idol, szentkép“-et jelentő *käp* szót, mint fontos kultusz-szót, ami azt jelenti, hogy a szobrok jelentősége nagy volt a bolgár-törököknél.

Valóban, a török népek őskultuszaiban nagy szerepet játszott a képmás fogalma: halottaik emlékét szobrokkal örökítették meg. Abulghazi Bahadur kán elmondja, hogy a régi törökök elhunyt kedvelt családtagjaiknak bálványt vagy bábót készítettek, ezt a házban őrizték, meg-megvendégelték s imádkoztak hozzá. Az írásos adatok közül itt csak a legfontosabbat, Rubruquisét akarom megemlíteni, aki azt írja, hogy a kunok halottaik fölé halmot hánytak s arcával kelet felé forduló s köldöke előtt csészét tartó szobrot állítottak neki.

Valóban, régészeti adatok is bizonyítják, hogy ez a szokás általánosan el volt terjedve a török népeknél, és pedig abban a formában, amint azt Rubruquis a kunoknál látta. A törökség egész költözködési vonalán találhatók ezek a két kezűkkel

8. ábra. Az endzsei (férfit ábrázoló) szobor.

köldökük előtt csészét tartó szobrok, ú. n. kamennija baby = kőösök (X—XI. tábla).

A bolgár-törökök a messze keletről hozták magukkal ezt a formát, amely az összes török népeknél ismeretes volt, ez tehát ősi kultúrkincsből származik. Annak a szokásnak az ősi volta, amely kötelezte az utódokat arra, hogy szüleiknek sír-

emléket állítsanak, és pedig a meghaltak képmását, kitűnik abból is, hogy ilyen szobrok nagyon nagy területeken találhatók Ázsiában, de Dél-Oroszországban is. Voltak ilyen szobrok a bolgár-törököknél is. Az 1926-ban Pliszka és Mádara között, Endzse falu mellett előkerült szobrok ugyanazt a sematikus

9. árba. Az endzsei (nőt ábrázoló) szobor.

formát mutatják (8—9. ábra), mint keleti megfelelőik. Nemcsak a technika, de a részletek is, a viselet, a nő és férfi fej-takarója, a férfi három ágba font haja stb. annyira egyeznek, mintha csak az Oroszországból ismert török sírszobrok állanának előttünk.

De a bolgár-törököknek megvolt a képességük arra is, hogy szobrászatukat magasabb fokra fejlesszék ki. Ezt a legvilágosabban mutatja a bolgár-törökök leghíresebb emléke, a *mádarai lovas dombormű* (XII. tábla).

Az emléket vizsgálva, Filov Bogdán megállapította a következőket: Bulgáriában egy sziklarelief található, amelyhez hasonló nincs Európában, de van a szasszanida Perzsiában, amiből az következik, hogy ez az emlék szasszanida hatás alatt készült bolgár-török munka. Ezt mutatja Filov szerint a dombormű alapgondolata és elrendezése is, de stílus tekintetében ez az emlék szerinte a hellenisztikus-római művészet helyi alkotásaihoz, különösen a trák lovasisten római császárkori ábrázolásaihoz áll közel.

Perzsiái tanulmányutam eredményekép, az ott talált anyagból is megállapítom, hogy a bolgár-törökök kaukázusi hazájukban közeli kapcsolatba kerültek a perzsa kultúrával. Így tehát érthető az is, hogy átvették azt a gondolatot, hogy a nagy uralkodó emlékét méltóképen sziklarelieffel kell megörökíteni. Ezt az ideát magukkal hozták dunamenti hazájukba, szintúgy a szasszanida kompozíciót is. De nem hagyta őket érintetlenül az új hazájukban talált művészet sem: a görög-római művészet ottani emlékei stílus tekintetében hatással voltak rájuk.

A mádarai lovas dombormű vizsgálói igyekeztek megállapítani, hogy mik az idegen hatások ebben az emlékben. Mivel azonban itt nem valami kópiával van dolgunk, hanem alkotó művész munkájával, meg kell ezt az emléket néznünk pozitív oldaláról is: így azután azt látjuk, hogy a lovas domborműben a művész olyan emléket akart alkotni, amely teljesen megfelel népe ideológiájának.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy maga egy kán közli velünk, hogy a bolgár-török művészeti emlékek megrendelőit valóban az az idea lelkesítette, hogy népük számára alkotnak, tehát természetes az, hogy népük ízlése szerint kívántak dolgozni. Omurtag kán ugyanis tarnovói felirata végén ezt mondja: az utókor, amikor látja ezt a feliratot, emlékezzen meg arról, aki a feliratban említett emléket (halmot) készítette, Omurtag fenséges kánról.

Egészen biztosnak kell tehát tartanunk, hogy a kán meg a művésze is ama nép ízlésének és mentalitásának megfelelően óhajtott dolgozni, amely nagy uralkodója képmását a hegy lábánál nézni fogja. A mádarai domborművet azért készítették, hogy a bolgárokat dicső uralkodójukra emlékeztesse, — a pro-

porciói is az alulról nézők szemének megfelelően vannak számítva.

Tehát ha látjuk, hogy a bolgár-törökök átvették azt a gondolatot, hogy győzelmes kánjuk emlékének méltó megörökítése sziklába vésett lovas dombormű, mint azt a szasszanidáknál látták, biztosak lehetünk abban, hogy ezt azért fogadták el, mert ez megfelelt a felfogásuknak. Ha meg másrésről azt látjuk, hogy a bolgárok a szasszanida reliefek stílusa helyett egészen naturalisztikus stílust fogadtak el, abból azt kell következtetnünk, hogy ilyen élő, konvencionélküli figurák feleltek meg nekik.

A valóságban az idegen hatások a mádarai domborműben csak külsőségek s nem érintik a mű lényegét. Ezek ne téveszsenek meg bennünket, mint annyi más kutatót, akik az emlék lényegét külső hasonlóságok miatt annyira félreértették, hogy trák istenségre gondoltak. Ez a kérdés végleg meg van oldva. *Kacarov G.*, a trák lovas-kérdés legkiválóbb ismerője megállapította, hogy a mádarai dombormű és a trák lovasok között lényegbevágó különbségek vannak, amelyek azt mutatják, hogy különböző népek és korok emlékeivel van dolgunk.

Ugyanilyen különbséget találunk, ha emlékünket a szasszanida domborművekkel hasonlítjuk össze.

Lássunk egyet ezek közül a domborművek közül, azt, amelyen Ardasir király átveszi Ormuzd isten kezéből a szalaggal (a fejedelmi hatalom jelvénye) diszitett gyűrűt. A király és az Isten lovaikon ülnek, egymással szemben, szimmetrikus kompozícióban. Az Isten lova alatt Ariman, a király lova alatt ellensége, Artaban, az utolsó Arszakida fekszik (XIII. tábla). Itt egészen más idea van megtestesítve, mint a mi domborművünkön. Itt cselekmény van ábrázolva, nálunk azonban nem történik semmi. A kán fenséges volta nem azzal van kifejezve, hogy égi hatalmak átadják neki a fenségesség jelvényét: a kán hatalmas alakja áraszt fenségességet e nagyszerű természeti környezetben.

Domborművünket a szasszanida edények vadász-jeleneteivel is összehasonlították. Amilyen hasonlóak ezek külsőleg, annyira különbözők lényegükben: egy lovas rátámadó oroszlánra nyilaz (XIII. tábla), viszont a mádarai domborművön nincs vadász-jelenet, mint azt általában írni szokták, nem oroszlán-vadászat van ábrázolva, hanem az oroszlán legyőzése utáni pillanat. A lovas nyugodtan, büszkén ül a lován, alatta fekszik erejének jelképe: a legyőzött oroszlán. Nem oroszlánra vadászó,

küzdő fejedelem van itt ábrázolva, hanem győztes — triumfáló fejedelem, ami egészen természetes a bizánci császár világhírű legyőzőjének emléken. Tehát az emléken a triumfáló fejedelem képmását kapjuk. A szasszanida domborművek alakjainak lába alatt is megtaláljuk a legyőzött ellenséget. A tak-e-bosztani egyik relief egyik mellékalakja meg teljesen megfelel a mádarai lovas alapeszméjének. Ugyanis a II. Kosrau ábrázolásának elfogadott (de bizonyosan régebbi) relief-barlang jobboldalán nagy vadászjelenet van. Háromsoros emlék ez, alul vadászatra indul a fejedelem, a középső sorban vadászik, a felső sorban hazatér a vadászatból. Ez az utóbbi világosan triumfálási jelenet: a fejedelem nyugodtan ül a lován, mögötte szép övvel s szíjvégekkel ékes, kisebb alak tartja ura fölé az ernyőt, előtte s mögötte sok kis alak triumfus jelenetet ábrázol (XIV. tábla). Ebben tehát bizonyítékát látom annak, hogy a szasszanidáknál megvolt a vadászatból visszatérő triumfáló lovas-jelenete. Vagyis a mádarai lovas mintája. A nagyszentmiklósi kincs egy edényének egyik jelenete is mutatja, hogy mennyire megfelelt ez a gondolat a bolgár-törökök ízlésének és mentalitásának. Míg ugyanis az ezen az edényen ábrázolt többi jelenet a szasszanida edények ábrázolási modorát követi, ez a jelenet lovasvitét mutat, aki nem harcol, hanem mint győztes, nyugodtan tér haza, triumfál, győzelmi jeleit hozza: övére egy emberfej van akasztva, a balkezevel meg hajánál fogva hurcol egy foglyot (XV. tábla).

A mádarai lovas bolgár-török eredetére kétségtelen bizonyítékaink vannak.

1. Maga a hely, ahol a lovasdomborművet a sziklába vésték, bolgár-török központ. Az ásatások alkalmával bolgár-török épületek, felirat és más e korból származó tárgyak kerültek elő.

2. A dombormű körül levő felirat, mint azt az erről szóló könyvemben megállapítottam, Krum kánról beszél (XVI. tábla).

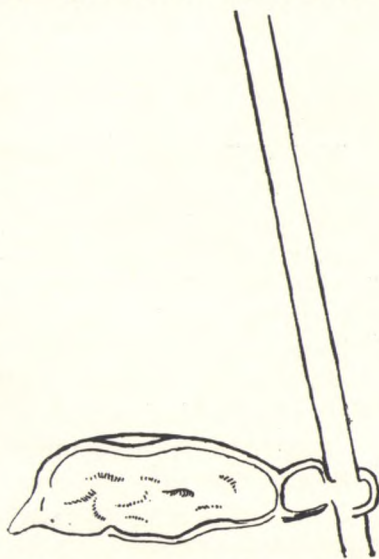
3. Szintúgy sikerült bebizonyítanom, hogy az emlék összes részletei is a bolgár-törökökre vallanak:

A lovas balkezében kelyhet tart, ami vallási jelvény a török népnél, amelyet sírszobraik kezében mindig megtalálunk, — így az endzei bolgár-török szobrokon is. A kehelynek ilyen jelentősége azzal magyarázható, hogy a török népek úgy tettek esküt, vagy kötöttek szerződést, hogy a szent kehelyből borral és vízzel kevert vért ízleltek meg. Így lett a kehely fontos vallási jelvény. Ezenkívül a kehely vallási jelentőségéből

kifejlődött az a jelentősége is, hogy a legfőbb táltos, az uralkodó jelvényévé lehetett. Vannak adataink is, amelyek szerint a kehely a fejedelmi hatalom jelvénye, ami természetesen illik Krum kán emlékébe.

4. A rövid hajítódárda hegye mellett lófark van (10. ábra), már pedig írásos adatunk van rá, hogy a bolgár-törökök zászlaja lófark volt. Szintúgy tudjuk, hogy más török népeknek is rövid, zászlós hajítódárdáik voltak és zászlajuk a lófark (Kelet-Ázsiában a yak-bika farka).

5. A lovasnak hosszú haja van. Megállapítottam, hogy a bolgár-törököknél az egyszerű nép egészen leborotváltatta a haját, az előkelők csak elől borotváltatták a hajukat, hátul pedig előkelőségük jeléül három hajfonatot hagytak meg. Csak a kánnak, mint legelőkelőbbnek volt meg az a kiváltsága, hogy a haját egészen meghagyja. Ugyanezt találjuk más török népeknél is: a magyar előkelők és az oroszországi sírszobrok három hajfonatát (XVII. tábla). Sőt van egy adatunk, amely szerint a népek egyikének előkelői a hajukat violaszín zacskóba hordták. Bizonyára a bolgár uralkodók is így, összekötve viselték hajukat, — a mádarai lovas is eredetileg így lehetett ábrázolva.

10. ábra. A mádarai lovas lófarkas kopója.

Sőt a rajz bizonyos primitívsége is teljesen elválasztja ezt az emléket a szasszanida, vagy a görög művészi alkotásoktól: teljesen perspektívanélküli rajz ez. Erre a rajzra kitűnő párhuzamot szolgáltat egy preszlávi kőrajz (XVIII. tábla).

A fentiekből a következő eredményre jutottunk:

A török népeknél, mint azt írásos és régészeti adatok bizonyítják, megvolt az a szokás, hogy elkészítsék az elhunyt csészetartó sírszobrát: a szegények fából, a gazdagok kőből készítettek kehelytartó képmásokat. Ezt a szokást mutatják a bolgár-törököknél az endzsei szobrok.

Egy kultúrában magas fokon álló török népnél, a tu-ki-ue =: türköknél azt találjuk, hogy uralkodójuk síremlékéül szobrot és azonkívül tetteik leírását tartalmazó feliratot állítottak fel. Tehát az indítóok, amiért emléküket elkészítették, amaz ősi szokáson alapszik, hogy a bolgárok halottaiknak emléket állítottak, és pedig kehelytartó szobrot és feliratot, amelyben elbeszélték cselekedeteiket.

A gondolatot, hogy szikladombormű a méltó emlék egy nagy uralkodóhoz, a bolgárok a perzsáktól vették, innen való a dombormű kompozíciója is. De a bolgár nép ízlésének és fogalmainak megfelelően dolgozták ki ezt az emléket, amint a részleteket is a nép életéből vették.

Az endzsei szobrokon és a mádarai lovas domborművön kívül más szobrászati emlékek is maradtak ránk a bolgár-törököktől.

Így az az említett *oroszlánszobor*, amely párjával a pliszikai vár keleti kapujában állott. Ilyen oroszlánkapu volt a csatalári felirat szerint Preszlávban is. A ruszcsuki múzeumban levő oroszlánszobrok közül kettő — Szilisztrából — szintén a bolgár-törökök hagyatéka. Preszlávból való egy oroszlán-griff kőlap-relief (XIX. tábla) és egy körrajz, amely a bolgárok ruházatára és lószerszámdíszekre fontos adatokat szolgáltat. Egy mádarai cserép rajza és egy sumeni kőtáblarelief a bolgár-török kultusz keleti vonatkozásaira mutat.

Bolgár-török eredetűnek tartja Filov a Sztarazagorából a Bolgár Nemzeti Múzeumba került négy vöröshomokkő-táblát is, szintűgy a novazagorai oszlopfőt, amelynek domborművei közeli rokonok a kőlapokéival. E darabok azonban nem ősi bolgár-török eredetűek, hanem X—XII. századiak, egy sztaraagorai keresztény templom díszítéséül szolgáltak. Kapcsolatuk a bolgár-török művészet emlékeivel nem közvetlen, hanem azt jelenti, hogy e kor keresztény művészete — különösen domborművei — ugyanabból a forrásból táplálkozott, mint a bolgár-törököké.

E munka keretében nem beszélhetünk bővebben e tárgyról, csak a különösen Pliszka körül nagy számban előforduló kőtömb-csoportokról, az ú. n. „*Devtaşlar*“ = ördögekővekről szólunk még röviden.

Eredetileg szabályos, 5×5 , 7×7 , 9×9 -es stb. négyszögű csoportokban álltak. Ma már természetesen nem teljeselek a csoportok, nagyon sok követ elhordott a környékbeli lakosság.

A kövek általában 1-5 méter magasak s alapjuknál körülbelül ugyanolyan átmérőjűek.

Mire szolgáltak ezek az óriási kövekből álló csoportok?

A törökökről azt olvassuk, hogy nagy halottjaik sírjánál (az elhunytat ábrázoló síremléken kívül) annyi követ állítanak fel, ahány ellenséget megölt az elhunyt életében. E szokás alapja az, hogy a törökök mindennel ellátják halottjukat, amire életében szüksége volt, tárgyakon kívül állatokkal és emberekkel is: melléje temetik lovát és szolgáját is. De van a török embernek a másvilágon más szolgája is, mint az, aki földi életében szolgált és pedig a földön megölt ellensége. Legérdekesebb bizonyítéka ennek a magyar Lél-monda. A magyar krónika szerint a német császár megkérdezte az elfogott magyar vezérektől, hogy milyen halálnemet választanak s Lél így válaszolt: előbb hozzák ide a kürtömet, ha megfújtam, majd felelek. Elhozták neki a kürtjét s a császárhoz közeledvén, amint kürtölni készül, azt mondják, oly erősen csapta homlokon a császárt kürtjével, hogy az szörnyethalt. S Lél így szól: „Te előttem még és szolgám leszel a másvilágon.“ Tehát a bolgár-török kulturális hatás alatt művelődött magyarok azt hitték, hogy akit e földön megöltek, az a másvilágon szolgálni fogja őket.

Van példánk arra is, hogy egyes rokonkultúrájú népek e „szolgák“ számát mesterségesen is szokták szaporítani. Így Marco Polo szerint, amikor a nagykánt temették, a gyász kíséret leölte mindazokat, akik útjába akadtak, mondván: menj és szolgálj a mi fejedelmünket és urunkat a másvilágon. Ez azt jelenti, hogy a temetés közben megöltek úgy számítják, mintha a halott ölte volna meg őket. A sír mellett a megölt ellenségeket jelképező kövek tulajdonképpen azokat a szolgákat jelölik, akiket természetesen nem temethettek el a halottal, mert azok őt már régóta várják a másvilágon.

Hogy ez a szokás valóban megvolt a törököknél, arra vonatkozólag a fentiek kívül egyéb adataink is vannak. Az orchoni feliratok egy helye szerint a kágánnak egyik ellensége a Baz kágán volt s amikor a kágán meghalt, fia ezt mondja: „atyámat, a kágánt tisztelve, a Baz kágánt állították föl, mint balbált (emlékkő)“. Tehát itt az ellenség alteregóját állították föl a halott tiszteletére. (Megfelelő adatokat az orchoni feliratok más helyein is találunk.)

De ez a balbal (emlékkő) különbözött a halott képét ábrázoló sírszobortól, mert a legyőzött ellenség ábrázolása csak

fejnélküli szobor lehetett. A török népeknél az volt a szokás, hogy a győző az ellenség fejét levágta és győzelmi jelül az övére akasztotta. Ennek szép ábrázolását találjuk az ú. n. „Attilakincs“ egy darabján: a harcból megtérő lovas fejedelem övére a legyőzött ellenség feje van akasztva. Hogy ez a szokás megvolt a bolgár-törököknél, bizonyítja Krum históriája is: Krum levágta Nikephoros császár fejét, beüzüstöztette s ivott belőle főnökeivel együtt, ami azt jelenti, hogy császári ellensége fejét, mint győzelmi jelet, különös becsben tartotta. Megtaláljuk ezt a szokást a magyaroknál még a XIII. században is. Például Ákos Ernyéről azt olvassuk, hogy megölvén egy németet, levágta a fejét s egy katonájával elküldte IV. Béla királyhoz, aki főembereivel nézte a csatát.

Valóban, az orchoni feliratok közelében a szoborképmásokon kívül fejnélküli szobrokat is találtak, amelyek a fent elmondottak alapján bizonyára a megölt ellenségeket ábrázolják (XX. tábla). Így például Bilge kagán sírján találtak a feliratos kövön kívül egy kőszobrot, amelyen káni tamga van, tehát ez a kán szobra, e mellett egy másik szobrot, úgylátszik, a feleségéét, azután egy ma már megcsonkított szobrot, amely a rajta levő felirat szerint Tölös šadot ábrázolta, s ezeken kívül három fejnélküli szobrot. A fejnélküli szobrok igazolják a kínai forrás adatát, amely szerint a türköknél a megölt ellenség számának megfelelő kő található a sír mellett.

A fent elmondottak alapján felteszem, hogy a *Devtaşlar* is ilyen sír melletti kövek, amelyek az eltemetett másvilági szolgálait jelképezik.

Természetesen erre a kérdésre az ásatások adnak majd biztos választ. Az Endzse melletti csoport három kötőmbjén bolgár-török rovásjel van (XXI. tábla). Emellett több kötőmbön két nagy bevágás van, amelyek a követ három részre osztják (XXII. tábla). Pliszka mellett is találhatók így bevágott kövek. E kövek bizonyára nem egyebek, mint legegyszerűbb formájú „kamennija baby“, egyszerű sírszobrok, amelyeken a két bevágással jelezték a test három főrészét.

ÖTVÖSSÉG.

A bolgár-törökök műveltségének magas fokát s óriási területre való hatóerejét a legvilágosabban ötvösségük emlékei mutatják.

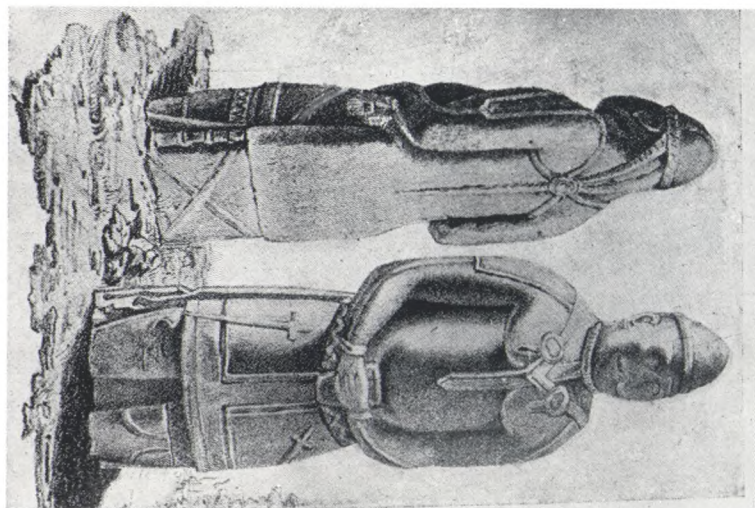
E tekintetben a legújabb időig csak feltevésekre voltunk utalva. Tudtuk azt, hogy a Közép-Volga mentén, Észak-

IX. TÁBLA.

Mádara. Vízvezeték.

X. TÁBLA.

Török sztróbrok.

Női szobrok.

XII. TÁBLA.

A mádarái lovas dombornü.

Kaukázusban, a Don és Dnyeper között, Beszarábiában, valamint a Kelet- és Közép-Balkánon hosszú ideig bolgár-törökök voltak az urak s így fel kellett tennünk, hogy e területeken ötvösségük sok emlékét kell találnunk. Tudtuk azt is, hogy ha e területek népvándorláskori anyagából ki akarjuk választani a bolgár anyagot, erre a legjobb alapot a dunai bolgárok hagyatékában kell keresnünk, — de a dunai bolgár birodalom területéről egyetlenegy ötvösművészeti emlék sem volt ismeretes.

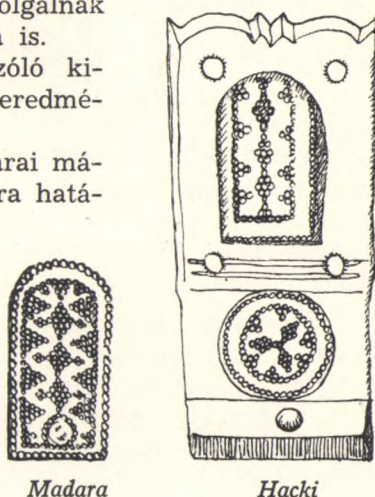
Mádarai ásatásaink e tekintetben is új utat mutattak. De még fontosabb az, hogy Sumen, Ruszcsuk és Vidin környékéről sok leletet gyűjtöttem össze, amelyek a bolgár-török ötvösség világos képet adják és alapul szolgálnak más fontos kérdések megoldására is.

A bolgár-török műiparról szóló kiadatlan összefoglaló munkám eredményeit adom a következőkben:

A legérdekesebb lelet a mádarai második aranyöv, amely egy Mádara határában levő dombból került elő lovas vitéz sírjának mellékleteként: 1 nagy álszíjvég, 5 kishíjvég, 3 nagy ellipszisalakú és 9 kis kerek aranyrekesz domború üvegpasztával. Az összes darabok díszítése külön kiöntött s az arany alaplemezre forrasztott aranygömböcs-díszítés (XXII. tábla).

E lelet legközelebbi megfelelője a hackii (kievi kormányszóság) ezüstleletben, álcsatok társaságában levő két boglár aranyozott betétje.* Az egyezés oly nagy, hogy a közös eredet kétségtelen (11. ábra). Hogy pedig leletünk formaadása mennyire összefügg a Dnyeper-vidék műiparával, arra vall az a körülmény, hogy az említett hackii darabok ősei megtalálhatók ezen a vidéken, az olbiai leletben (12. ábra).

Azt kell hinnünk tehát, hogy a dunai bolgárok e mádarai kincse ősi, dnyepermenti hazájukban virágzó kultúrában gyökerezik. Igaz, hogy a mádarai második öv egyéb megfelelőit nagy területen elszórva találjuk meg — mint Fettich meg-

11. ábra. A mádarai második öv egy darabja és megfelelője.

* Erre Alföldi András hívta fel a figyelmemet.

állapította, pl. Hajdúszoboszlón (13. ábra), de szintúgy Keleten is —, de a legközelebbi analógiák a dnyeperi területen vannak, ami semmiesetre sem lehet véletlenség.

Ugyane dnyeperi kutrigur-bolgár kultúrához vezetnek a szadoveci övrészek is (XXIII. tábla). Sőt azt mondhatjuk, hogy amennyire elválaszthatatlan a hackii lelet a mádarai második

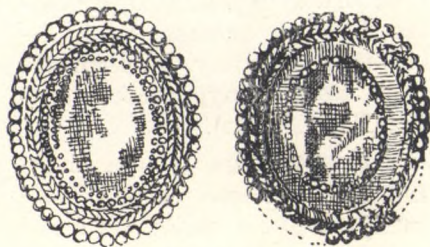

12. ábra. Olbia.

aranyövtől, elválaszthatatlan a szadoveci daraboktól is: a szadoveci övrészek legközelebbi rokonai a hackii és a rokon dnyeperi leletekben találhatók meg (14—15. ábra). Így tehát a szadoveci övrészek is a dnyeperi kutrigur-bolgár kultúra Dunai-Bulgáriába való hozatalát bizonyítják.

A két lelet, a mádarai és a szadoveci, egyazon korból való, két olyan fontos északbulgáriai pontról, amelyeknek régi stratégiai szerepe és ennek folytán megerősített volta természetessé teszi, hogy a bolgárok mindjárt honfoglalásuk idején (680) megszállották őket.

Szadovec lakosságára vonatkozólag egyelőre, mielőtt az egész anyag közlését megkapjuk, csak annyit mondhatunk, hogy a történeti adatok szerint a hun birodalom felbomlása után egyes hunmaradékok és a hunokhoz húzó gót csoportok a bizánci birodalomba telepedtek, ahol az aldunai határ őrizetét bízta rájuk a Birodalom. Az iszker-, lom- és vitmenti területeiről, amelybe Szadovec

13. ábra. Mádara, Hajdúszoboszló.

tartozik, egyenesen azt olvassuk, hogy oda hunok telepedtek. Ebből világos, hogy a szlávok betelepítése előtt itt hunok éltek gót szomszédságban. (Lehet, hogy volt itt régibb gót lakosság is.) Ilyen lakosságra telepedtek rá a VI. században a szlávok, akik kipusztították, kiűzték s részben felszívták a régi lakosságot. Majd 680-ban megjelennek a bolgár-törökök.

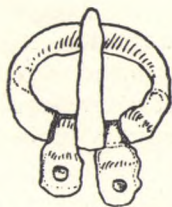
Természetes, hogy a bizánciak ilyen fontos ponton erősítést építettek, amely ha egyszer-egyszer meg is rongálódott az V—VI. századok szörnyű viharaiban, a bizánciak bizonyosan

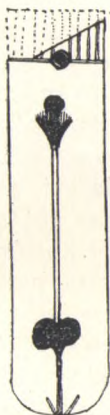
Szadovec

Hacki

Odessai múzeum

S z a d o v e c

Martinovka (kievi korm.)

Hacki

14. ábra. A szadoveci darabok és megfelelőik.

mindannyiszor megint felépítették, bizánci központ volt az később is, a szláv lakosság közepette is, — mint általában Bizánc igyekezett később is megtartani a megerősített helyeket. Bizonyos azonban az is, hogy amikor a bolgár-törökök elfoglalták ezt a területet, ez az erődítmény is a kezükbe került, éppúgy, mint a többi összes megerősített pontok.

A szadoveci leletek teljesen megfelelnek a fentiekben megrajzolt képnek. A nagy gót fibulákat a hun-gótkori lakosság viselte. A bizánci tárgyak bizánci uralomról, az ezüst övrészek meg olyan népről beszélnek, amely a bizánciak után telepedett meg ezen a területen.

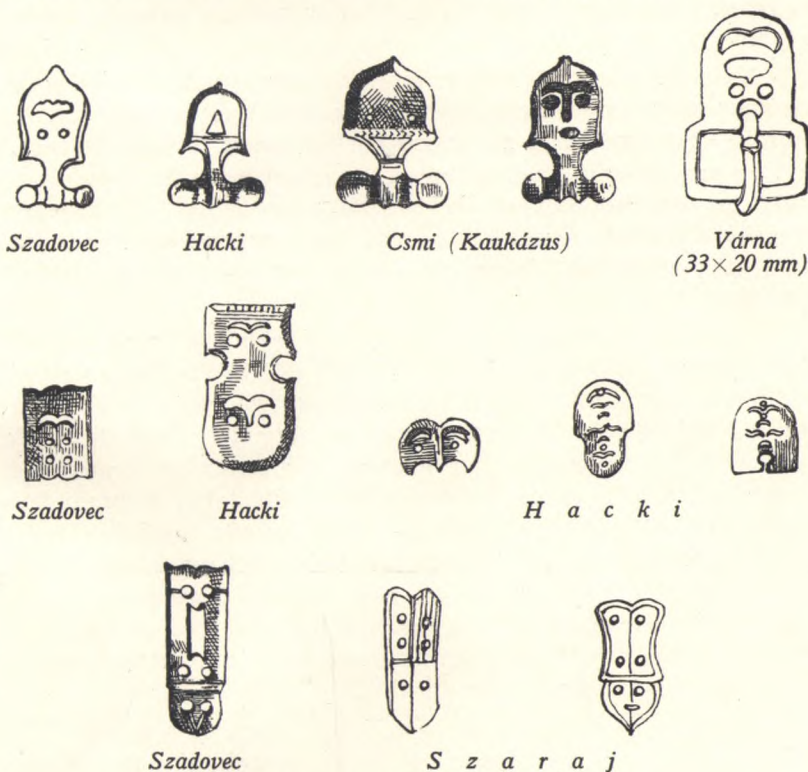
Itt még egy megjegyzést kell tennünk: A fenti történelmi kép után, a gót leletek alapján, gondolhatunk ugyan gót lakosságra, de tudnunk kell azt is, hogy ha valahol népvándorláskori tárgyak kerülnek elő s közöttük vannak gót darabok, az még egyáltalán nem lehet alap arra a feltevésre, hogy e tárgyak gót lakosságtól származnak. Csak az gondolhatja ezt, aki nem ismeri a gót kultúra nagy hatását, különösen a gót műipar gyártmányainak széles elterjedési körét. Ez a gót kultúra általában nagy hatással volt a bolgár-törökökre is (a hatás kölcsönös volt), akik hosszú századokon keresztül éltek a krími gótok szomszédságában. Ezenkívül a kutrigur-bolgár ötvösség is olyan területen fejlődött ki, amelynek gót tradíciói is voltak. A magyarországi avar leletek között is van sok darab, amely a gót műiparból származik és magukban az avar tárgyakban is erős gót hatás van.

A szadoveci ezüst övrészek e fontos pont bolgár-török megszállótól származnak, ugyanazoktól, akik elfoglalták a mádarai várat és ránk hagyták a mádarai második övet. Ez a két lelet egyazon néptől származik, egyazon korból és elválaszthatatlan kapcsolatuk van a dnyeperi bolgár-török kultúrával.

A két leletnek a dnyeperi kultúrával való kapcsolatát helyesen fogta fel és állapította meg Fettich, de a kapcsolat világos volta arra indította, hogy importra gondoljon. De a leletekből kétségtelen, hogy a kutrigur-bolgárok földjén, mint ősidőktől fogva, bolgár uralom alatt is kiváló ötvösök dolgoztak s biztos az, hogy amikor a bolgár-törökök egy tekintélyes része fejedelmük vezetése alatt Beszarábiába költözött, a legkiválóbb dnyeperi ötvösök is velük mentek. Amikor azt látjuk, hogy új dunai országukban hatalmas központokat építettek fényes palotákkal, szobrokkal stb., ha itt kiváló ötvösművészeti alkotásokat is találunk, amelyeknek bolgár eredete kétségtelen,

az természetesen csak azt jelentheti, hogy ötvöseik az új központokban is dolgoztak, — semmiképen sem azt, hogy míg kultúrájuk más elemeit magukkal hozták, ötvösök nem költöztek velük, ötvösségük nem folytatódott az új hazában, hanem a régi hazából importáltak.

Ilyen feltevéshez Fettichnek mégis megvolt a reális alapja és pedig: a mádarai aranyöveken kívül (amelyek közül az elsőt

15. ábra. A szadoveci darabok és megfelelőik.

nem tárgyalja) teljesen hiányoztak a bolgár-török ötvösség nyomai dunai bolgár területen. De most, hogy alább nagyszámú bolgár leletet mutatok be, ez az űr betöltődik. Az olyan szép arany és ezüst tárgyakon kívül, mint a mádarai és a szadoveci övrészek, vannak más, egyszerűbb, de nem kevésbé jellegzetes fémeletek is.

Így például a várnai múzeumban ógörög sírokból összegyűjtött tárgyak közé keverve néhány csatot találunk, amelyek

közül egynek egyes szadoveci tárgyakkal van kapcsolata. (V. ö. 15. ábra.)

De ezenkívül sok tárgy igazolja azt is, hogy a bolgár-török ötvösség itt élt és fejlődött: bár e leletek jórésze nem a kutrigurnak tartott leletekhez áll közel, vannak olyan darabok is, amelyek az említett mádarai, szadoveci tárgyakat alkotó „kutrigur ötvösség“ folytatásai — későbbi darabok, amelyekről kétségtelen biztossággal tudjuk, hogy már balkáni talajon fejlődtek ki.

Ha a fent tárgyalt bolgár leletek még nagyon közel állanak azokhoz a dnyeperi készítményekhez, amelyek a bolgárok kiköltözését közvetlenül megelőző korból valók, sőt szinte teljesen egyeznek velük, az természetesen azt jelenti, hogy az új megtelepedésüket követő első században a velük jött dnyeperi ötvösök s közvetlen utódaik a régi ötvöseszközökkel, technikával, motívumokkal dolgoztak, amint az nem is képzelhető másképp.

Valóban ötvöseszköz is került elő ebből a korai időből: Egy nagyszíjvég-préselőminta Vidinből (XXIV. tábla), amelyről Fettich azt mondja, hogy déloroszországi eredetű, s a VII. század közepéről való. A fentiek után ezt úgy kell formuláznunk, hogy itt is olyan lelettel van dolgunk, amelynek déloroszországi megfelelői a VII. század első feléből valók, tehát a dunai bolgárok kiköltözködése korából — dunai bolgár területen pedig az ilyen fémmunka azt jelenti, hogy Keletről magukkal hozott s itt használt ötvöseszközökkel van dolgunk. Egyszóval, mivel ez a vidini darab egykorú a mádarai és szadoveci darabokkal, eredete is Dél-Oroszország, mint amazoké, ezt is bátran a dunai bolgárok tulajdonának mondhatjuk.

Arról természetesen szó sem lehet, hogy ez a lelet a VII. század eleji avar támadások idején az avarokkal jött kutriguroktól származik. Teljesen lehetetlen ugyanis az, hogy ötvösszerszámokat rövid hadikalandokra menő harcosok magukkal vigyenek. Az avar betörések története pedig kizárja azt, hogy az avarok csak kis időre is megtelepedtek volna ezen a területen. Egy ötvösmester szerszámai ezek, aki ezen a területen élt.

Egyszóval, ha, mint Fettich helyesen megállapítja, itt biztosan déloroszországi kapcsolattal van dolgunk s a VII. század közepén való használat tehető fel, egy Vidinben előkerült s a kutrigur ötvösség köréhez tartozó ötvöseszköz éppúgy a VII. század nyolcvanadik évében a Balkánra került dunai bolgárok

tulajdona, mint a teljesen egyeredetű és egykorú mádarai és százoveci darabok.

Nagyon érdekes a másik vidini préselőminta is. A töredék elülső oldalán négyszögű keretben két ülő alak van, a jobboldali egy tárgyat nyújt a másik felé, aki a két kezét előrenyújtja, hogy a tárgyat elfogadja. Téglalap-alakú díszeket préseltek vele. A germán kultúrában gyakoriak e téglalap-alakú díszek s így természetesen Dél-Oroszországban, kutrigur területen is virágoztak, de avar területen is. Hogy itt déloroszországi eredettel kell számolnunk, arról a déloroszországi fémművészségben öröklődött szkita tradíció világosan tanúskodik, amely kimutatható a hun és kutrigur fémművességekben is. Speciálisan a két egymással szemben levő szkita alak megtalálható a redikori leletben; ezt Mavrodinov vetette össze a mi darabunkkal, amelyet Fettich szerint Don—Dnyeper-közi ötvösök exportáltak.

Az kétségtelen, hogy ez az ősi hellenisztikus kompozíció a szkita korból eljutott a hunokhoz, majd a kutrigurokhoz, sőt átszármazott a magyarországi ötvösségbe is.

A mi préselőmintánk ornamentuma ugyanaz, mint a redikori csüngős vereteké, de a darab formája a kutriguroknál is virágzó körből való. (A darab görögfeliratos hátsó oldalát itt adjuk először.)

Ugyanígy a bolgár-törökök megtelepedését követő századból valók egyes Bulgáriában talált csatok is.

Emez, a dnyeperi kutrigur-bolgár kultúra képét tisztán megőrző (VII. század végi és VIII. századi) dunai bolgár leletekkel szemben találjuk a *dunai bolgár ötvösség második rétegét*. Ez a második csoport, amely csaknem kizárólag eddig ismeretlen leletekből áll, egészen világosan beszél.

A bolgár-török ötvösség karakterére korábban is megvolt a határozott véleményem a bolgár-török kultúra általános karaktere alapján, de még inkább egy eddig nem helyesen magyarázott lelet alapján; most azonban az összegyűjtött s alább néhány példával ismertetett leletek révén igazolhatjuk is, ami eddig feltevés lehetett csak.

Ugyanis a mádarai ásatások megkezdése előtt teljesen hiányoztak a dunai bolgár-török ötvösség és keramika emlékei. A mádarai eredmények már kétségtelen bizonyítékkal szolgálhattak volna, de mivel nem voltak összegyűjtve és kiadva a bolgár-törökség ötvösségének más, szerényebb emlékei, az aranyövrészekkel az eddigi kutatók csak egy jellegzetes típusú

ötvösség meglétét látták bizonyítva (Fettich nagyon értékes megjegyzéseket adott az egyik öv részleteire és eredetére), de nem tanultak belőlük semmit e műipar karakterére nézve: az egyikre vonatkozólag azt a véleményt kaptuk, hogy a bolgár-törökök keleti hazájából importálták, a másikra, hogy az avar és kaukázusi leletekhez van köze és hogy erős bizánci hatás alatt készült.

Ennyit tudtunk eddig a dunai bolgár-törökök ötvösségéről.

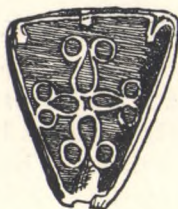
Most azonban, amikor az aranyövrészekén kívül más nagyszámú és jellemző emlékeket is módunkban van vizsgálat tárgyává tenni, nemcsak azt bizonyíthatom, hogy a bolgár-törökök ilyen szempontból is magas fokon állottak, de azt is, hogy ötvösségük nagyon karakterisztikus, és hogy általa a tudomány sok bonyolult kérdése oldható meg.

Ezek az új tárgyak annyira fontosak, hogy biztos alapul szolgálnak, amelyen a népvándorlaskor bizonyos kérdései újra átvizsgálandók s módot adnak arra, hogy igazoljam, most már tárgyi bizonyítékokkal is azt, hogy milyen nagy szerepet játszottak a bolgár-törökök.

Már a mádarai első öv is világosan beszél (XXV. tábla). Ugyanis az erre eddig adott paralelek helyett azt kell mondanom, hogy négy darabjának a motívuma néhány bánáti magyar darabon is megtalálható (16. ábra), v. ö. egy helyi leleten is —

Mádera

Nagyteremia

Detta

16. ábra. A mádarai aranyöv és megfelelői.

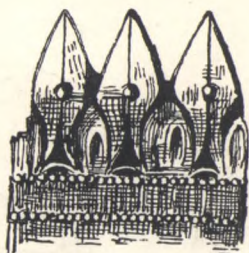
Szadovecből, amelynek igen széleskörű kapcsolatai vannak; a szíjvég felső részén levő három kopjaforma levelű motívum pedig az eperjeskei darabokéival egyező (17. ábra). Ez mutatja, hogy a mádarai első öv elválaszthatatlan a magyar ötvösségtől, közös gyökerű vele.

De most ezen a leleten kívül még sok egyéb leletet mutatnak be Bulgária különböző helyeiről, amelyek bebizonyítanak két fontos tény, amelyek szintézisem alapjául szolgálnak:

1. A magyarok kultúrája nagyon közel állt a bolgár-törökökhöz és

2. a bolgárok döntő szerepet játszottak Kelet-Európa, különösen a szlávok kultúrája kialakításában.

A mi leleteink megegyeznek a megfelelő IX—XI. századi magyar leletekkel és mutatják egyrészt a bolgár-török ötvösség magas fokát, másrészt a magyar hagyatékvaló összefüggését. Ez azt jelenti, hogy mint a két nép kultúrájának egyéb elemei,

Mádara

Eperjeske

17. ábra.

ötvösségük is egyező volt — annyira, hogy mostantól kezdve egy egységes *bolgár-magyar ötvösségről* kell beszélnünk.

E kor leletei közül itt csak a következőket említem meg:

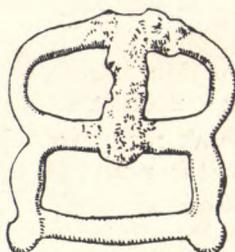
Csatok Mádarából, Pliszkából, Preszlávból és Sumenből. (Az egyik preszlávi csat vas, a többi bronz.) Pontos megfelelőik a honfoglaló magyarok hagyatékából ismeretesek (18. ábra).

Egy mádarai bronzfüggő megfelelőjét egy a rëhovoi Kaléből származó, most a ruszcsuki múzeumban levő leletben találjuk meg (XXVI. tábla). E rëhovszko-kaléi lelet hovátartozására pedig biztos adatot szolgáltat egy szívalakú veret, amelynek megfelelőit a honfoglaló magyarok hagyatékából ismerjük (19. ábra). Még két szívalakú veret van a ruszcsuki múzeumban — az egyik szintén Rëhovszko Kaléből, a másik ismeretlen lelőhelyű. Az utóbbinak megfelelői megvannak Kenézlőn, Kis-Dobrán, Kecelen stb. (20. ábra). A ruszcsuki múzeumban vannak még egyéb szintén magyarokon tárgyak is (XXVI. tábla).

Ilyen veretek vannak még Szvistovban és Tärnovóban is. De még szebb példányaink vannak Pliszkából és Preszlávból. Egy egyszerű formájún kívül van Pliszkában még egy, meg Preszlávban 3 darab négy gömböcskével (egy darab Tärnovóban is, XXVI. tábla) — a magyar darabok közül a kenézlői,

Mádara (26 × 22 mm)

Kecel

Mádara

Hencida

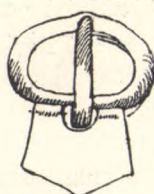
Pliszka

Preszláv (34 × 33 mm)

Mádara

Tarcál

Preszláv

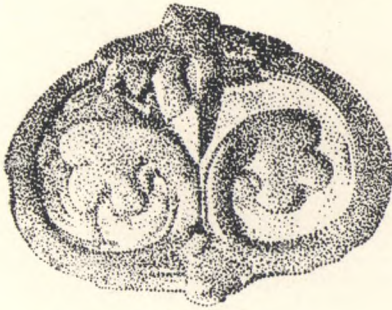
Bihar

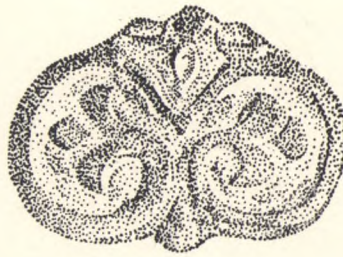
Tarcál

18. ábra. Magyar és bolgár csatok (kicsinyítve).

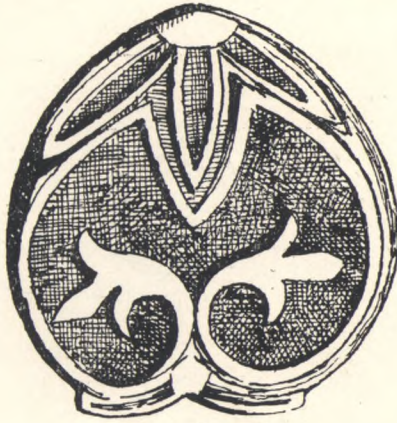

Ruszcuk

Szolnok—Strázsaalom

Öcsöd

19. ábra. Bolgár és magyar veretek.

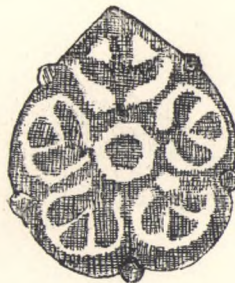
Ruszcuk

Kecel

Kenézlő

Alsóverecke

20. ábra. Magyar és bolgár veretek.

Pliszka

Cherson

Grâtrăsk

Preszláv

Kenézlő

Tárnovó

Mándok

Benepusztá

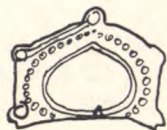
Pliszka

Preszláv

Preszláv

Pliszka

Nagyősz

Gádoros

Barszov gorodok

21. ábra. Bolgár leletek és magyar és svéd megfelelőik (kicsinyítve).

benepusztai és gádorosi leletek adják a legközelebbi párhuzamot (21. ábra).

Ezeken kívül Pliszkából (XXVII. tábla), Preszlávból (XXVIII–XXIX. tábla), Mádarából (22. ábra) és Ruszcsukból vannak hasonló díszek, amelyek szintúgy elválaszthatatlanok magyar megfelelőiktől (22–26. ábra). (V. ö. még pl. két preszlávi darabhoz [21. ábra] *Hampel*, Újabb tanulmányok, XV. tábla 3–4. rajz.)

Szintúgy a magyarok hagyatékával egyező egy mádarakörnyéki, idzsiki lelet: bronzgyűrű, amelynek a fején bekarcolt csillag van, pontokkal a csillag sugarai között. Ilyen gyűrűt ismerünk Bezédéről és Kiskunhalasról (Pliszkából és Preszlávból is). Egy másik idzsiki gyűrű fején pentagramm van bekarcolva, v. ö. egy ófeldeáki és egy vidini darabot (27. ábra). (V. ö. még a készthelyi és verchneszaltovói pentagrammos darabokat is.)

A vidini leletek között van egy bronzgomb, amelynek párja igen sok magyar leletben is megvan (28. ábra).

A pliszkai leletek között van egy sasos gyűrű, melynek pontos analógiái a kiszombori gyűrűk (29. ábra).

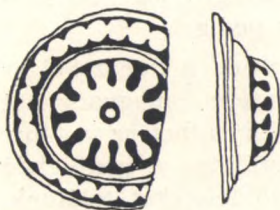

20 × 18 mm

32 × 24 mm

22. Mádarai csatok (Sumeni múzeum).

Pliszka (átmérő 31 mm)

Magyarország

Székesfehérvár

23. ábra. Pliszkai darab és magyar megfelelői.

Ugyanazt mutatják más hasonló tárgyak.

Megjegyzésreméltó még az is, hogy egyes magyar leletek több darabja is megtalálható a bolgár-törököknél, például a kenézlői leletek közül sok darab, a jászdózsaiai közül néhány stb. Tehát megállapíthatjuk, és pedig jelentékeny számú leletből, hogy a két nép ötvössége is egyező volt.

Milyen korból valók ezek a bolgár leletek? Sajnos, itt nem olyan kedvező a helyzet, mint a magyarországi leleteknél.

Pontosan datált leleteink még nincsenek. Csak azt mondhatjuk, hogy megfelelőik a IX—XI. századból valók, meg hogy a preszlávi darabok a IX—XI. századból (inkább a X—XI. századból), a pliszkaiaiak a VIII—XI. századból valók.

Itt meg kell még jegyeznünk azt is, hogy ha egy bolgár darabnak X. századi magyar megfelelője van, az nem jelenti azt, hogy a bolgár darab a X. századból való. Ugyanis egyes jelek arra mutatnak, hogy az idetartozó magyar darabok egyrésze ugyanazon a fejlődési fokon van, amelyen a bolgárok és

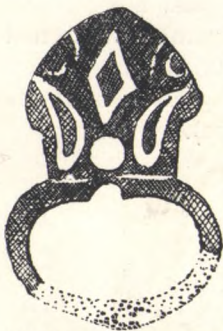
a magyarok együttélése korából származó megfelelőik voltak. Így tehát a bulgáriai megfelelők lehetnek régebbiek is, mint a IX—XI. századi magyar megfelelőik. De bizonyos az is, hogy ez az ötvösség Bulgáriában s Magyarországon is erős

fejlődésnek indult s Bulgáriában századokon keresztül alapja lett a későbbi korok műiparának.

Ez az eredmény lényeges sok más kérdés megítélésére is. És pedig:

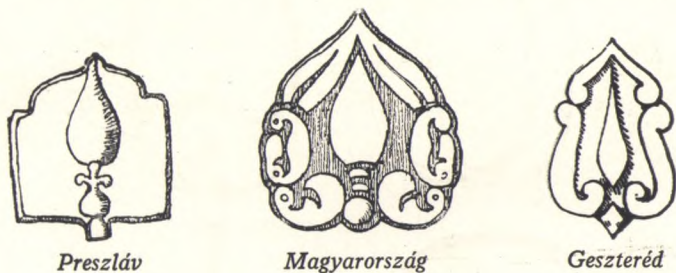
Miután megállapítottuk a dunai bolgár és magyar leletek egyezését, magyarázatát adhatjuk annak is, mit jelenthet az a tény, hogy volgai bolgár területen a honfoglaló magyarokénak megfelelő leleteket találunk. Ilyenek: a volgai bolgár birodalom székhelyének közvetlen szomszédságából, Tankeevkáról egy lovassírból és Bulgarytól délre, Bělimer határából kurgansírból előkerült és

más ismeretlen lelőhelyű leletek. A dunai bolgárok ötvösségére való adatok hiányában és mert az említett leletek közel rokonok a honfoglaló magyaroktól származó leletekkel, Arendt és Fettich magyaroknak tartják ezeket a leleteket, azaz kizárják a bolgár eredetet. A magyar anyaggal való rokonság szerintük azt jelenti, hogy egyes magyar csapatok éltek a hatalmas volgai birodalom székvárosa közvetlen közelében. Most, miután

24. Három preszlávi darab (természetes nagyságban) és (jobbra) magyar megfelelője.

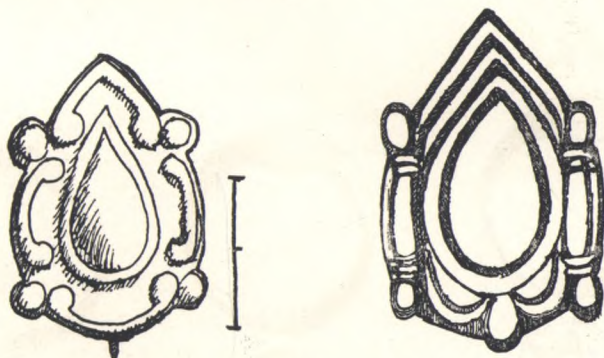
megállapítottuk a bolgár és a magyar ötvösség közeli rokonságát, biztos, hogy mint a magyar nép műveltségének más elemei, a bolgár-törököktől származnak, ötvösségük is bolgár-török eredetű. Tehát, ha volgai bolgár területen a magyaroké-

25. ábra. Preszlávi darab és magyar megfelelői.

val rokon anyagot találunk, az csak azt jelenti, hogy a volgai bolgár ötvösség, mint a dunai bolgár is, közös gyökerű a magyarokéval.

Például a béli meri leletről Fettich azt mondja, hogy miután halotthamvasztásos kurgán-temetkezésből való s ilyen

26. ábra. Ruszcuki veret és kenézlői megfelelője.

temetkezés „a magyarországi honfoglaló magyar környezetben ismeretlen“, ezt a leletet „idegen“ körbe kell utalnunk. A valóság azonban az, hogy e volgai bolgár területen talált lelet bolgár, így azután meg semmi különös sincs abban, hogy halotthamvasztásos kurgán sírból való, mert vannak adataink, amelyeknek alapján bizonyos, hogy az ilyen temetkezés éppen jellemző a bolgár-törökökre. Ps. Mas'ūdi ugyanis azt mondja

Óföldrék

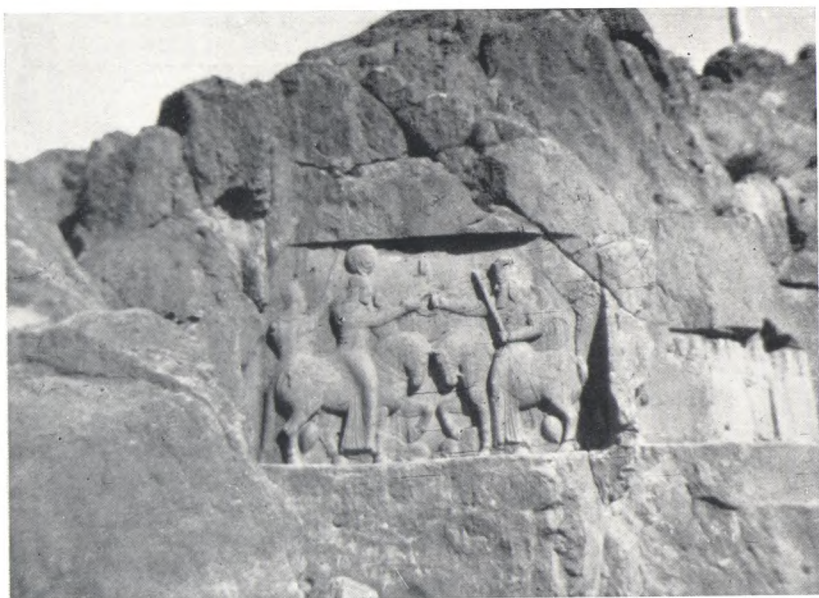

Kiskunhalas

Bezéd

27. ábra. Idzsiki lelet és magyar megfelelői.

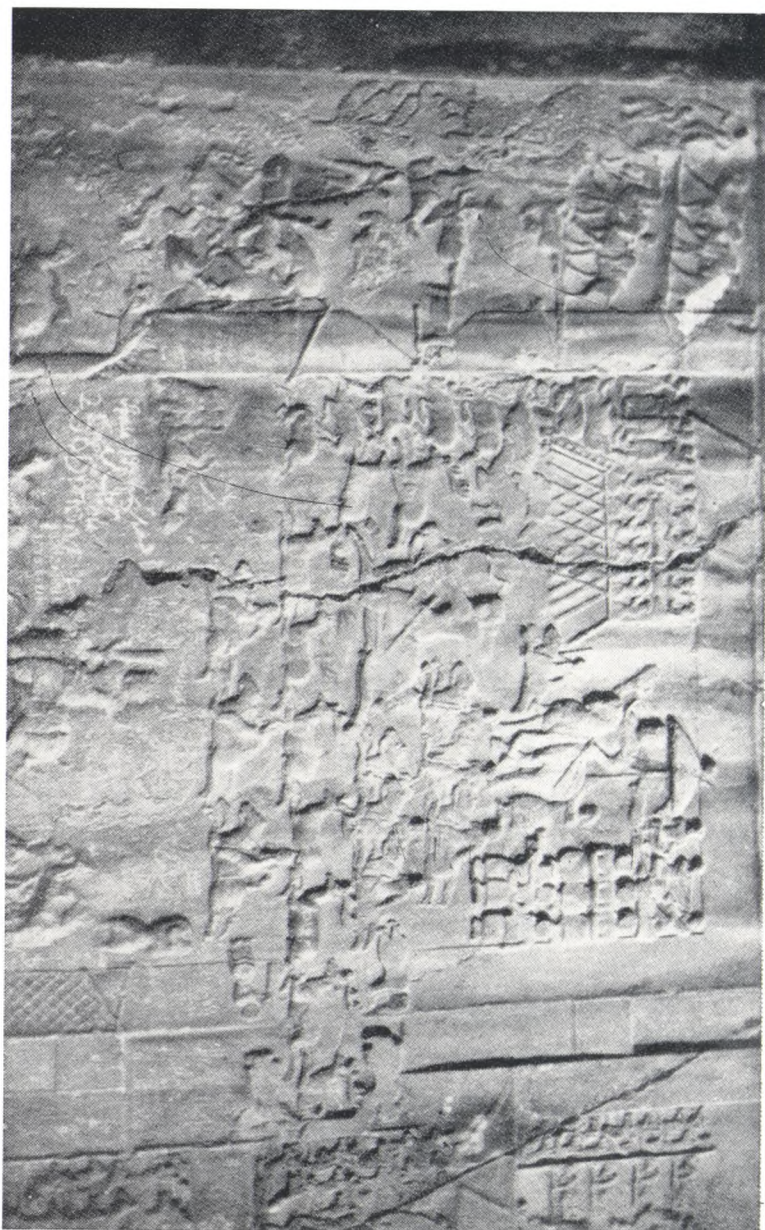
Szasszanida szikladombormű (Naks-i-Rosztan).

Szasszanida edény.

XIV. TÁBLA.

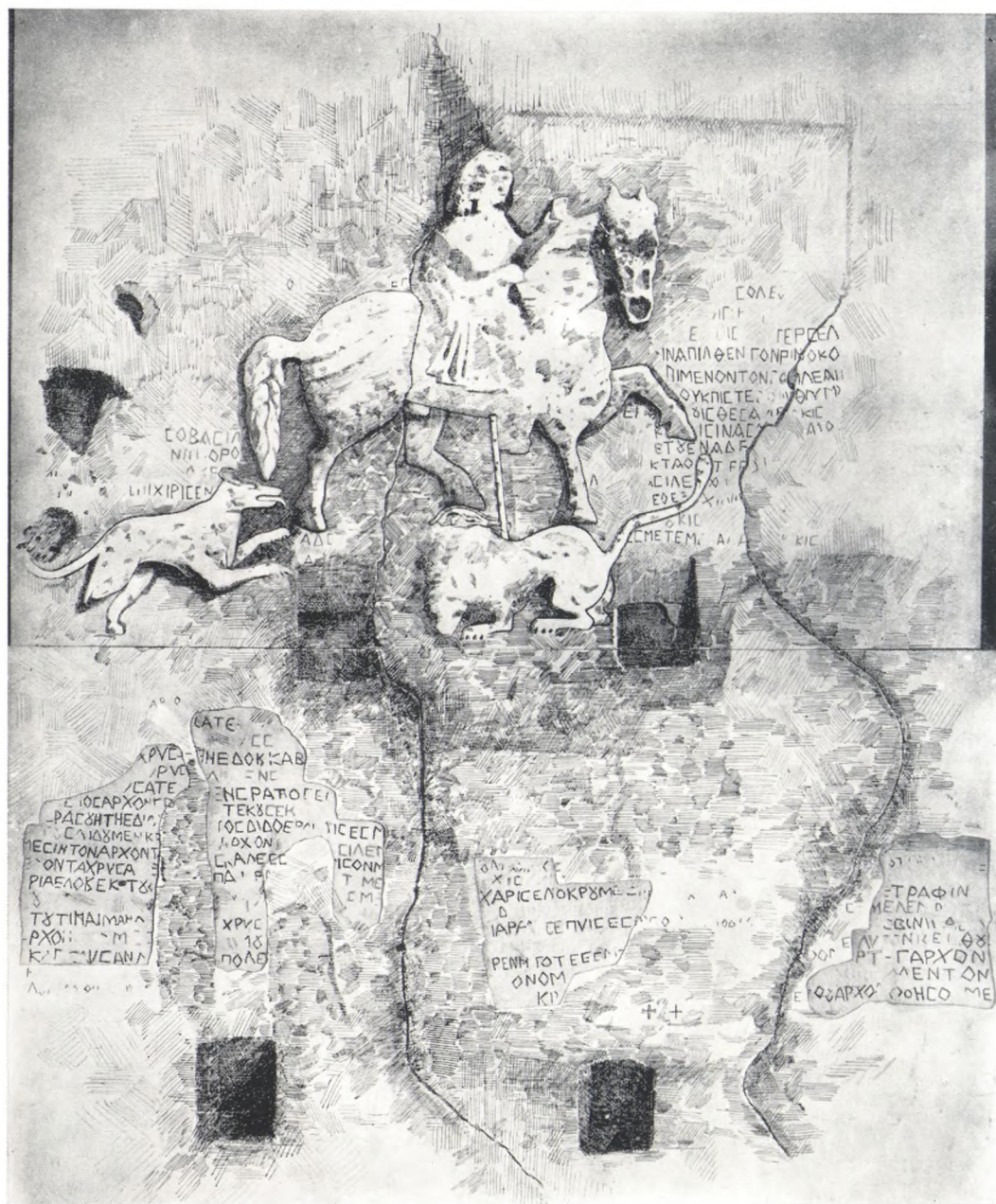
A tak-e-bosztani egyik dombormű részlete.

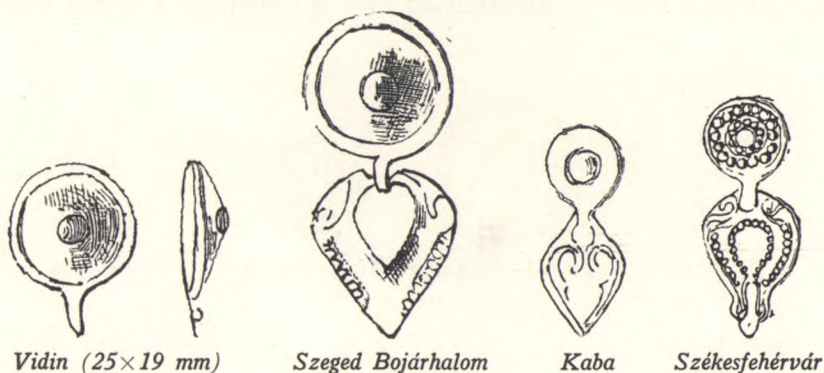
Az Attila kincs egy darabja.

XVI. TÁBLA.

A mádarai lovas.

a bolgárokról, hogy „amikor meghal közöttük valamelyik előkelő ember, összegyűjtik az elhunyt szolgálait és kíséretét és miután ajánlásokat adtak nekik,* elégetik a halottal együtt“.

28. ábra. Vidini pityke és magyar megfelelői.

Ugyanúgy más török népeknél is találunk égetéses temetkezést. S hogy ez az írásos adat valóban megfelel az igazságnak, ásatásokkal igazoltuk. A pliszikai vár mellett megástam egy halmot, amelyben égetéses temetkezést találtam, rengeteg, a

29. ábra. Pliszikai gyűrű és kiszombori megfelelői.

bolgár-törökségre jellemző keramikai anyaggal és teljes lócsontvázzal.

Így azután nyugodtan mondhatjuk, hogy a volgai bolgárok területéről származó leletek, a tankeevkai, a bëlimeri és a kazáni múzeum néhány tipikusan „magyar“ darabja a volgai bolgárok hagyatéka, azaz, amint a dunai bolgár területen talált

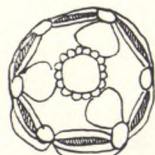
* Ezt a kifejezést egy cikkemben, Ethn. XXXVIII. (1927) 28. l. megmagyaráztam: Joinville elmondja, hogy az elhunyt kun vitéz mellé tették a sírba legjobb fegyverhordozóját, akinek a kezébe adott a kunok királya egy levelet, amelyben ajánlja az előbbi királynak mint hű szolgát s kéri, hogy jutalmazza meg a másvilágon. A türk kágán is atyja temetésekor négy fogolynak megparancsolja, hogy menjenek el (elhunyt) atyjához és jelentsék neki...

bolgár anyag nagyon közel áll a magyarhoz, így van ez a volgai bolgár birodalom területén is (30—32. kép).

A volgai-, a dunai bolgár és a magyar anyag egyezése pedig azt jelenti, hogy ez az ötvösség még a volgai és a dunai bol-

Bélimér

Sarkad—Peckesvár

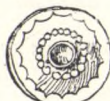
Magyarország

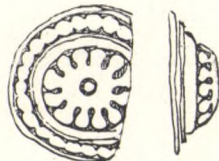
Gádoros

Bélimér

Magyarország

Pliszka

30. ábra. Volgai bolgár leletek és magyar és dunai bolgár megfelelőik.

gárok együttélése idején hatott a magyarságra. Tehát abból a korból ered, amikor a bolgár-török jövevényszavak a magyar nyelvbe kerültek. Ez a legnagyobb részben a kaukázusi őshazában, a IV—VI. századokban történt. Szintúgy legkésőbb

Bolgary

Björkö

Keszthely

31. ábra. Volgai bolgár lelet svédországi és magyar megfelelőivel.

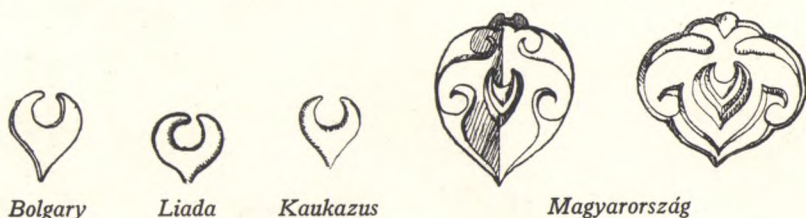
e kaukázusi együttélés korából való a bolgár ötvösség hatása is. A Kaukázusra mutatnak a bolgár és magyar anyaggal egyező kaukázusi leletek is.

S egészen természetesnek kell tartanunk, hogy a magyarok, akikről tudjuk, hogy bolgár-törököktől tanulták a földművelést, állattenyésztést, állami és társadalmi szervezetet stb., eltanulták a fejlett bolgár ötvösművészetet is. Más szóval, mi-

után azt találtuk, hogy a magyarság műveltségének más elemei közel rokonok a bolgár-törökökével, természetes ötvösségük közeli rokonsága is.

Ez a dunai bolgárokétól és a magyarokétól elválaszthatatlan volgai bolgár ötvösség, a volgai bolgár állam jelentőségének és kapcsolatainak megfelelőleg, óriási területre volt hatással.

Elsősorban Permiára. Tudniillik a permiai leletek között a IX—X. században feltűnnek egy délről jövő ötvösség készítményei, amelyek a honfoglaló magyar leletek megfelelői. A fentemlített kutatók magyarázatával szemben, akik szerint itt magyarokat kell keresnünk, most azt mondhatjuk, hogy e

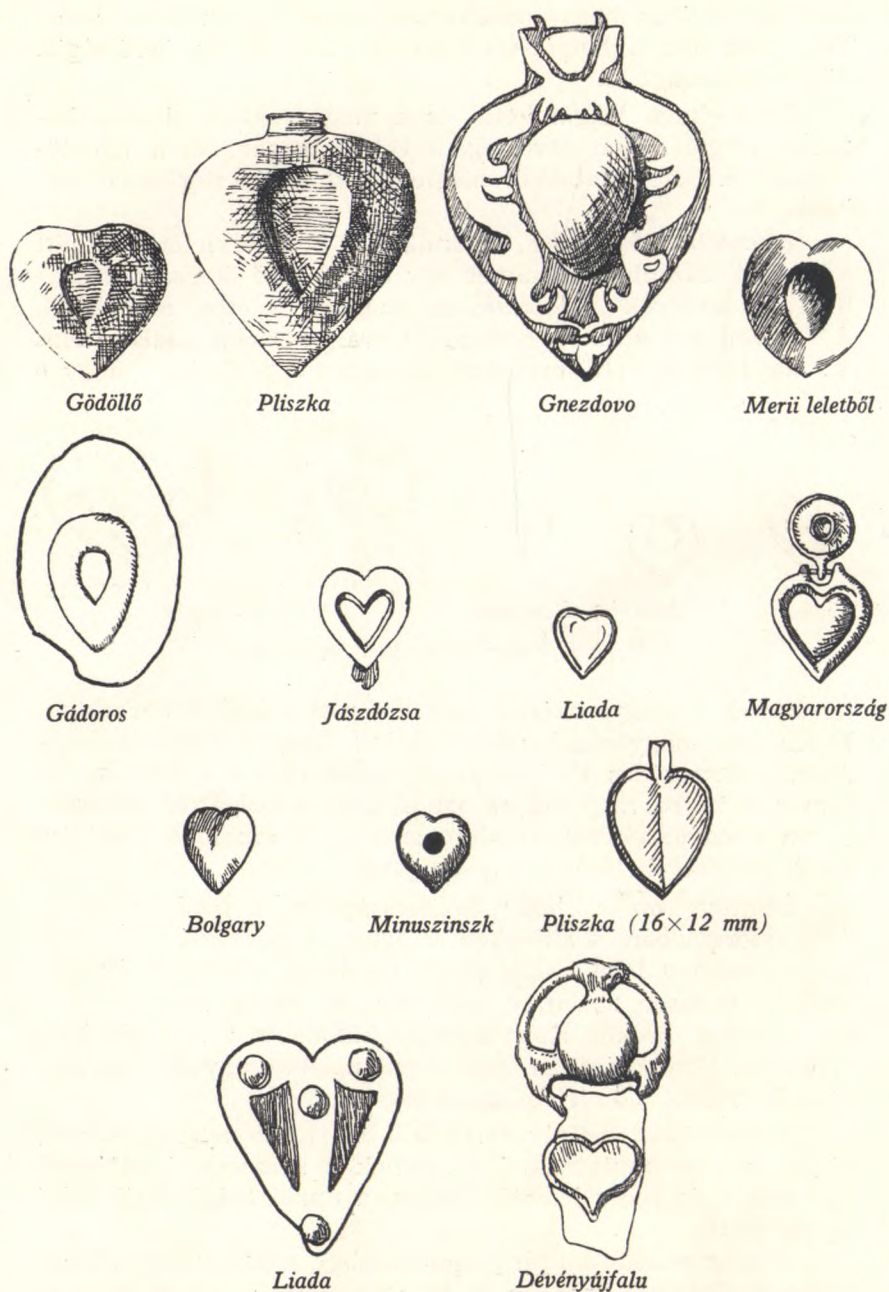
32. ábra. Volgai bolgár lelet megfelelőivel.

leleteknek a magyarokéival való hasonlatosságát a következőképpen kell magyarázni: mivel tudjuk, hogy a bolgár-törökök állama szomszédos Permiával és éppen ebben a korban jut fontos szerepre, meg tudjuk azt is, hogy e bolgárok ötvössége rokon a magyarokéval, kétségtelen, hogy Permiában a bolgár-török ötvösség hatásával van dolgunk.

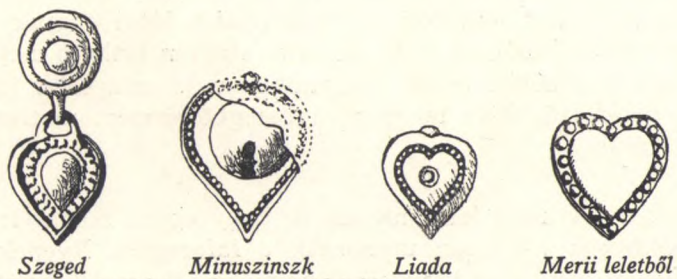
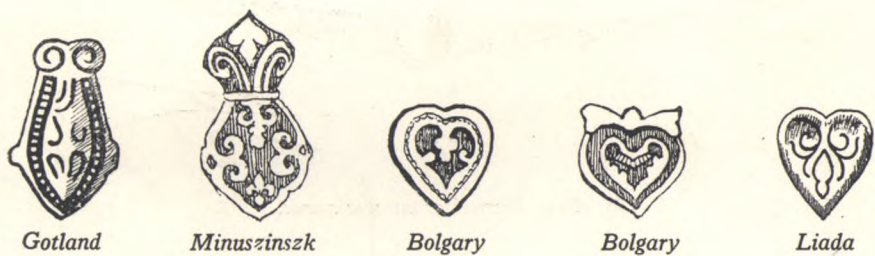
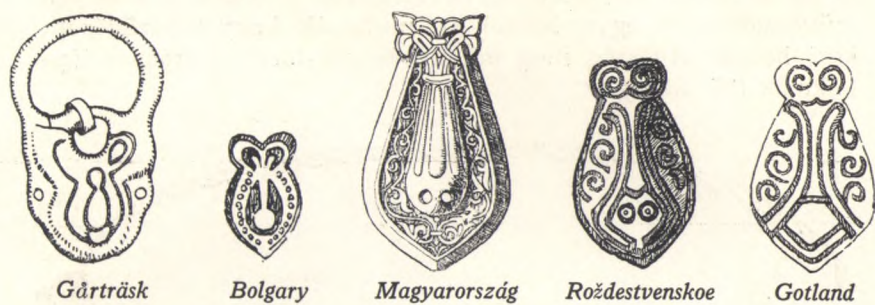
Szintúgy biztos, hogy Svédországban, a balti területen, Lengyelországban és általában az egész nyugati szláv területen talált rengeteg lelet bolgár-török forrásból származik. Ezek a leletek világosan mutatják, hogy milyen fontos tényezők voltak a bolgár-törökök Kelet-Európa, különösen a szlávság kultúrájának létrehozásában, hogy a vikingekkel együtt a bolgár-törökök voltak e kultúra kialakítói.

Egyes dunai bolgár területről származó leletek szintén világosan erre mutatnak. T. i. ennek a nemzetközi hatásnak egy másik, és pedig jelentős vonala, a dunai bolgároktól indul ki. És pedig:

A bolgár-török kultúra nemcsak hogy sokat alkotott, nemcsak hogy Pliszka, Preszláv és Mádara építményeit, szobraikat és felirataikat, meg egy fejlett ötvösség alkotásait hagyta ránk, de

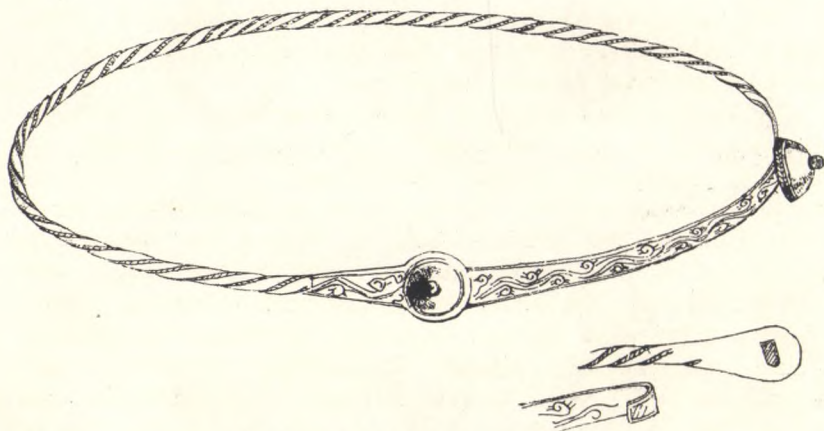
33. ábra. Bolgár, magyar, svédországi stb. szívalakú veretek és csüngők.

34. ábra. Bolgár, magyar, svédországi stb. szívalakú veretek és csüngők.

a keresztyén korban is megvolt a maga erős hatása. Amellett, hogy Boris és Simon tevékenységét a bolgár-török szervező és kulturális erő folytatásának kell tartanunk, mindenütt világos nyomait találjuk ennek a hatásnak. Így Mádara közelében, Kalugerica falu mellett keresztyén épületeket találtunk, amelyek azonban a bolgár-török építészet hagyományait őrizték meg.

A bolgár-török művészet hagyományai azonban nemcsak az építészetben folytatódtak, de általában a bolgár keresztyén művészetben is: egyes leletek azt mutatják, hogy a későközépkori bolgár ötvösség még mindig bolgár-török forrásból táplálkozik (35. ábra).

35. ábra. Várnai ezüst nyakpereg.

Hogy milyen fontos ez a szláv kultúra kezdetére vonatkozólag, alapos kutatások fogják megállapítani. Itt csak rámutatunk erre a forrásra. Szintúgy a preszlávi keramika s a kőfaragóművészet emlékei is, mint alább látni fogjuk, csak a bolgár-török ötvösség és kapcsolatai alapján érthető meg. Sőt általában a későbbi bolgár keramikában is világosan látszanak a bolgár-török és magyar ötvösségből ismert motívumok (XXX. tábla).

Hozzá kell még tennünk azt is, hogy egyes bolgár leletek ornamentumai világosan utánozzák a fafaragást. Ilyenek egy bolgaryi szíjvég, több kaukázusi tárgy, egy Tomnikovból (tambovi kormányzóság) stb.

Ebből pedig az következik, hogy egyes ornamentumok a bolgár-törököknél fémen, kövön, keramikai anyagon s famunkán is megvoltak, tehát a bolgároknál ősi formakincssel van dolgunk.

A fentiek alapján kiderült, hogy a bolgár-törökök ötvössége milyen fejlett volt.

Néhány szót kell még szólnunk a bolgár-török ötvösség magyarországi hagyatékáról. Tudjuk, hogy a VI. század közepén a Közép-Duna és a Tisza vidékeire telepedett avarság jelentős kutrigur-bolgár csoportot sodort magával, s e bolgár elem száma és jelentősége a VII. század harmincas éveiben már oly nagy volt, hogy Avarországban a főhatalom kezébe kerítését is megkísérelte.

Ha ezeknek a bolgároknak az emlékeit ki akarjuk választani az avarkori anyagból, a déloroszországi anyagon kívül a bulgáriai emlékekből kell kiindulnunk.

A kiválasztásra a keretet Alföldi állapította meg: az avarkori anyagban egy belsőázsiai kultúrával rendelkező nép emlékei* mellett egy másik népet találjuk, amelynek pontusibizánci habitusa van — a griff-, inda- és állatküzdelem motívumokkal díszített övgarnitúrák az avarok, a túlnyomóan geometriai motívumokkal díszített övveretek az avarok közt lakó kutrigurok tulajdonai. Ez az alapvető különbség technikában is kifejezésre jut — az avaroknál az öntés, a bolgároknál a lemeztechnika az uralkodó. A kutrigur csoportnak erős bizánci karaktere van, de vannak keleti — és pedig az avar csoporttól eltérő keleti — elemei is, mint például azt a knini és főnnlaki leletekben s fegyver és használati tárgyakban látjuk, de a legjobb példa erre a Fettich tárgyaltá lóhere-, illetve keresztalakú veretek története — nemcsak a használati forma szkíta, de a geometriai díszítőelemek is ősi szkíta díszítések degenerálódásai.

Maga az is, hogy öntés helyett préselés használatos, a Pontus-vidék és Bizánc hatása itt, meg az európai hunoké, ugyanígy hajlamosabbak a bolgárok a germánság, a kereszténység és a romanizmus befolyásával szemben.

E leletcsoporttal világos összefüggéseket mutatnak a déloroszországi leletek, amely kapcsolatokra különösen Fettich adott példákat. Alföldi keretét és Fettich megállapításait el-

* Azt hiszem, hogy az avarok Európába való költözésük után egy darabig a Középvölgy vidékén is laktak s nyoma van ennek az avar leletekben is.

fogadva, Mavrodinov pannóniai kutrigur-bolgárnak veszi a kunágotai, szentendrei, pusztatóti, peszéradacsi, nagymányoki, madarasi, ártándi, fenéki, tiszaezlári, rékási, gátéri, igari, adonyi, főnnlaki, kunszentmártoni, pancsovai, törökkanizsai, bácsfeketehegyi, győri és néhány szórványos leletet. Hozzájuk veszi még az akaláni, vidini és szadoveci leleteket.

Az egész kérdésre itt csak az a megjegyzésem, hogy a magyarországi kutrigur-bolgár leletek csak úgy választhatók ki, ha más területeken levő rokonaikkal együtt tárgyaljuk. Miután Alföldi keretet, Fettich pedig a magyarországi és dél-oroszországi anyag kapcsolatára fontos útmutatásokat adott (v. ö. még Maculévics, Horváth, Csallány műveit is), most e kép teljessé tétele érdekében hangsúlyoznom kell a következőket:

Most, hogy a dunai bolgár anyagot összeállítottam, ezt a magyarországi, dél-oroszországi, kaukázusi és volgai bolgár anyaggal kell összevetnünk. Nem kevésbé lényeges azonban az is, hogy a dunai bolgár anyagban mutatkozik legerősebben a honfoglaló magyar anyaggal való rokonság. A dunai bolgár és magyar anyag rokonsága visz azután bennünket a volgai bolgár kapcsolatokhoz, de a Kaukázusba is, ahol egyidőben együttélt a magyarság a még szét nem költözött bolgárokkal. Fontos itt még az is, hogy van még egy későbbi magyarországi bolgár réteg is, amely a dunai bolgároktól ered s a bolgár-törökök nyugati hódításaival magyarázható. Alföldi (Untergang II. 28) bolgár-töröknek tartja a nagyszentmiklósi, presztováci és blatnicai leleteket. Amikor most a bulgáriai dunai bolgár leletek összeállítása után a magyarországi anyag ilyen szempontból való átvizsgálását meg akarom kísérelni, azt hiszem, hogy itt elsősorban a bánáti leletekre kell gondolnunk.

Meggyőződésünk tehát az, hogy a bolgárok ötvössége rop-pant területen elterjedt s igen nagy jelentőségű s hogy a dunai bolgár anyag alapján (amelyet igyekeztem összefoglalni és megmagyarázni s igyekszem gyűjtés és ásatások útján egyre szaporítani) vizsgálendő át a kérdés. Persze az egész kép világos megrajzolására csak akkor gondolhatunk, amikor egy nagyobb oroszországi tanulmányútra mód lesz.

Hogy milyen lényeges lenne az orosz anyag alapos átvizsgálása, világosan mutatja a kutrigur-kérdés, amelyben bizonytalanságokat kell hagynunk. Azt láttuk ugyanis, hogy a dunai bolgár leletek nagyobb csoportja (az összes bronz-tárgyak) egyezik a honfoglaló magyar anyaggal, közeli viszonyban van a volgai bolgár leletekkel és kaukázusi bolgár kapcso-

latai vannak. Ez az egyezés azt jelenti, hogy a közösség egy keleti hazából, nagyon valószínűen a Kaukázusból való. Viszont a dunai bolgár leletek nemes fémből való csoportja, a mádarai második öv, a szadoveci övrészek és a vidini préselő minták a Don—Dnyeper-közén ősi műipari tradíciókból nőtt ki, közvetlen kapcsolatai a Dnyeper mellé vezetnek, sőt a vidini darabok bizonyosan onnan a költözködés idején elhozott ötvösszerszámok. Az is biztos, hogy a mádarai első aranyöv e kétféle eredetű ötvösség összeolvadását mutatja, szintúgy az „Attila kincse” is.

Ha már most a dunai bolgárokat kutriguroknak tartjuk, amint én gondolom, a fenti állapot csak úgy lenne érthető, hogy a kutrigurok az V. század második felében a bolgár-török ötvösség hagyományaival a Don—Dnyeper-közére költöztek, ahol azután az ősidők óta ott virágzó ötvösség elemeit is átvették: bronztárgyaik tovább is a régi mintákból éltek és pedig forma és ornamentika tekintetében is; finomabb ezüst- és aranydarabjaik az új hazában ősi helyi ötvösség hagyományai alapján fejlődött új elemekből. Ezt természetesen csak akkor tarthatjuk bizonyítottnak, ha 1. a Don—Dnyeper-közén előkerülnek bolgár korból való, a bolgár-magyar ötvösséghez tartozó emlékek: a Chanenkov-gyűjtemény publikációjában is van néhány idetartozó tárgy. 2. A magyarországi avarkori emlékek közül egy seregről általánosan elfogadott vélemény, hogy kutrigur-bolgár eredetűek. A fentiek után azonban, ha a dunai bolgárok kutrigurok, a magyarországi kutrigur-emlékekben a déloroszországi helyi hagyományokból kinőtt emlékeken kívül a bolgár-magyar ötvösség darabjai is megtalálhatók lennének. 3. Feltehetőnek még azt is, hogy a dunai bolgárok onogurok, szóval, hogy a bolgár-magyar ötvösség tárgyai a dunai bolgároknál a keleti bolgároktól származnak, ez esetben a dnyeperi darabok azt jelentenék, hogy a dunai bolgárságnak csak egyik csoportja, úgy látszik a vezetőrend volt a kutrigur. Ez ellen szól azonban az, hogy a bolgár-magyar ötvösség emlékeit megtaláljuk a magyarokon kívül az összes bolgár csoportoknál, a dunai bolgároknál, a volgaiaknál és a Kaukázusban. Így pedig nem tehető fel az, hogy az összes ágak magukkal vitték a közös bolgár ötvösség formáit és ornamentumait, de a kutrigurok teljesen elvesztették — sőt biztosnak kell tartanunk, hogy a kutrigur ötvösség a régi bolgár és helyi hagyományokból nőtt ötvösség tárgyait használta egymás mellett és összeolvasztva. 4. Mindebből pedig vagy az következik, hogy a kutrigurnak

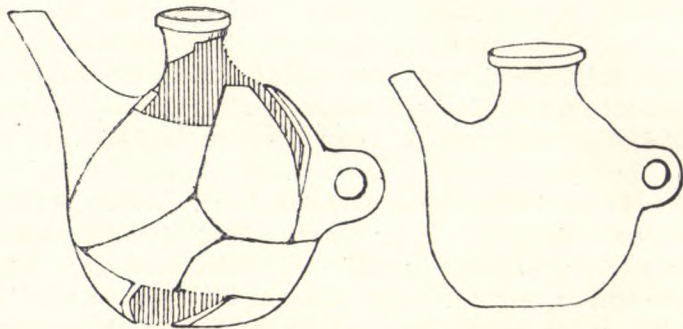
tartott emlékek Magyarországon, bár bizonyosan egy Don—Dnyeper-közéről származó népelem emlékei, de nem a bolgárokéi, vagy hogy egy sereg Magyarországon talált „bolgár-magyar“ emlék régebbi, mint a magyar honfoglalás, a kutrigur-csoportba tartozik.

Az orosz anyag átkutatása és a dunai bolgár anyag gazdagodása adják majd meg a végleges választ. Itt csak azt jegyezzük még meg, hogy a honfoglaló magyar anyagban is megvan az a kettősség, amit a dunai bolgár anyag mutat, technikában és formában: egy keleti eredetű és egy déloroszországi származású csoport.

KERAMIKA.

Keresztyén bolgár művészet.

A pliszikai ásatások alkalmával nem fektettek súlyt a keramikai anyag összegyűjtésére. Így azután, amikor mádarai ásatásainkhoz fogtunk, összesen csak az a néhány cserépdarab volt ismeretes, amelyeket Skorpil az Aboba-Pliska-album LX. és LXI. tábláin mutat be; ez különböző korok keramikájának szerény hagyatéka. Rendszeres gyűjtést csak a mádarai munka alkalmával kezdtünk meg s közben előkerült Pliszkából és Preszlávból is néhány darab.

36. ábra. Pliszikai edény avar (Győr) megfelelőjével.

1934. júniusában és júliusában megástam a pliszikai vár északnyugati sarka mellett egy halmot. Égetéses halomsír került elő, mellette teljes lócsontváz. E halomban óriási tömegű keramikai anyagot találtam, amely változatos képét adja a bolgár-törökök keramikájának.

A pliszikai halomsír anyaga világosan mutatja, hogy a bolgár-török agyagművesség közel áll a rokonnépekéhez (36. ábra) s így jó alapul szolgál a bolgár-törökök és a rokonnépek keramikájának megismeréséhez.

Ez a keramika teljesen megfelel a mádarai és a pliszikai anyagnak. Kalugericai ásatásaim pedig azt bizonyítják, hogy a bolgár-török kultúra még a keresztyén korban is ható erő s hogy még e korban is ez a fazekasipar folytatódik.

E gondolat alapján, amelyet adatokkal tudunk igazolni, eldönthető a preszlávi keramika kérdése is. A színes keramikát, amely a preszlávi és patleini épületek falát borítja, többféleképpen magyarázták. A valóságban ugyanúgy régi bolgár-török tradícióknak összeolvadása ez a keresztyénség útján jövő bizánci elemekkel, mint általában az egész bolgár keresztyén kultúra kezdete. Mint az építészet, ötvösség, szobrászat és általában a X—XIII. századok kultúrája a bolgár-török kultúra alapján fejlődött, amelybe keresztyén, illetve bizánci elemek folytak, a keramika is így magyarázandó.

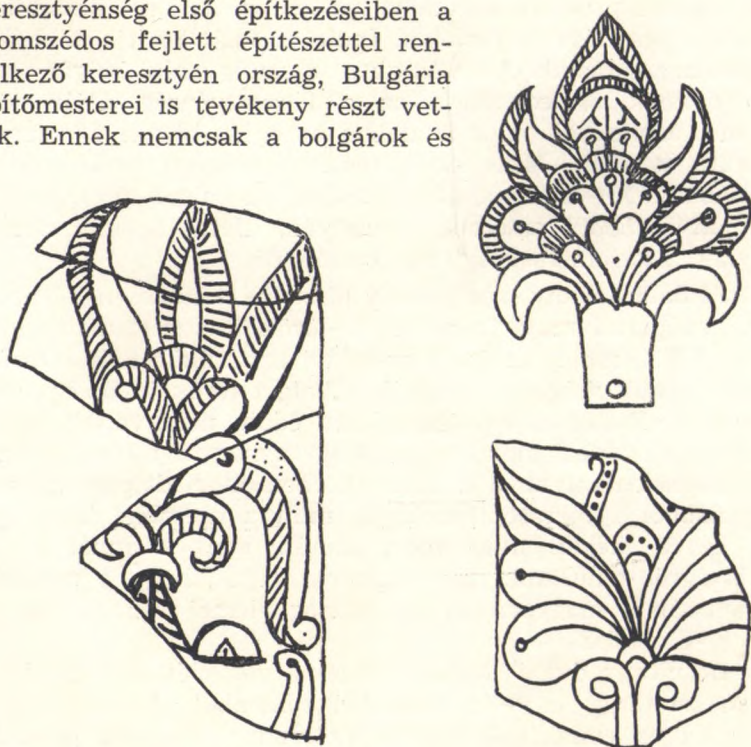
Például néhány cserépedény díszítése, különösen Tárnovóban, világosan mutatja a bolgár-török ötvösség motívumait (v. ö. XXX. tábla), amint a preszlávi keramikában is a bizánciakon kívül világosan láthatók a bolgár-török ötvösség motívumai is. E felfogásom igazolására eddig nem voltak bolgár adataim s csak azt mondhattam, hogy a magyar tarsolylemezek díszítésének motívumai és széles körben elterjedt párhuzamaik ugyanabból a forrásból erednek, mint a preszlávi keramika.

Ezt a megállapítást most azután, amit a dunai bolgár ötvösségről tanultunk, úgy fogalmazhatjuk, hogy a preszlávi keramikában magyarrokon műveltség elemei vannak, azaz a bolgár-törököké.

De most a dunai bolgár emlékek között előkerült egy ilyen rajzú fémtárgy is — a preszlávi romokból. A bolgár-török ötvösség ez emlékének díszítő motívuma azonos a preszlávi keramikából ismerttel (37. ábra, v. ö. 38. ábra).

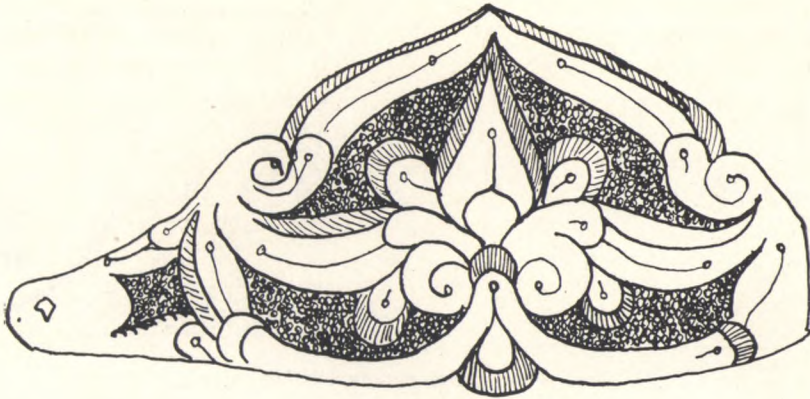
Meg kell még jegyeznem, hogy a preszlávi bolgár-keresztyén kultúrával vannak kapcsolatban annak a művészetnek az elemei is, amely a XI. századi magyar keresztyén építmények (Veszprém, Székesfehérvár, Szekszárd, stb.) romjaiban hagyta ránk emlékeit. Ezekre az emlékekre eddig nem találtak megfelelő magyarázatot. Bár kétségtelen, hogy, mint azt e kérdés több kutatója hangoztatta, ezeknek az emlékeknek a motívumai szoros összefüggésben vannak a honfoglaló magyarság

ötvösségében általános érvényű motívumokkal, de ez ebben az esetben csak azt jelenti, hogy ezek az emlékek a magyarság ízlésének megfelelően, a magyarság számára készültek. A készítőik azonban azok voltak, akiknél ez a magyarrokon kultúra bizánci elemekkel összeforrva már fejlett egyházi építészetben is gyakorlatban volt. Ezek a XI. század eleji magyar architekturális emlékek ugyanis kétségbevonhatatlan rokonságot mutatnak (39. ábra, v. ö. 37—38. ábra) a fejlett preszlávi kultúrával, ami arra vallhatna, hogy a magyar keresztyénség első építkezéseiben a szomszédos fejlett építészettel rendelkező keresztyén ország, Bulgária építőmesterei is tevékeny részt vettek. Ennek nemcsak a bolgárok és

37. ábra. Preszlávi bronz (aranyozott) és két festett cserép.

a magyarok e korabeli kapcsolata s szomszédsága a magyarázata, nem is csak az, hogy a bolgároknak fejlett keresztyény építő kultúrájuk volt, hanem elsősorban az, hogy építőművészetükben a magyar műiparban általános, a magyarokéval egyeredetű motívumok voltak s így a magyar ízlésnek a legmegfelelőbbet adhatták. Hiszem, hogy e kérdés kutatói ezen a nyomon elindulva szép eredményre jutnak.

Geszteréd

Fehéregyháza

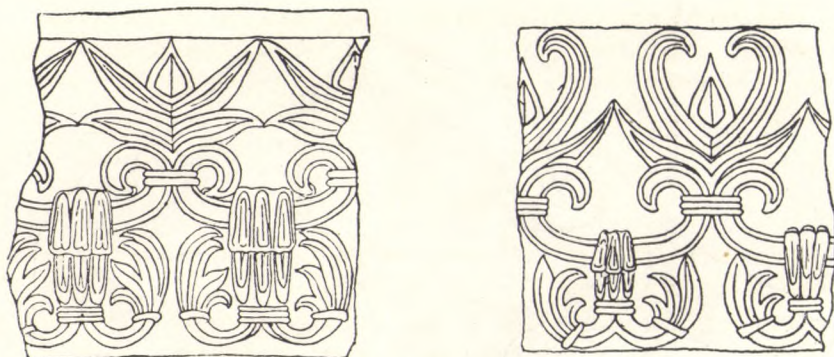
Gotland

Sirokovszkojei (Perm) ezüstedény

38. ábra. A preszlávi darabok magyar, svédországi és permi megfelelői.

Ebbe a korszakba, a bolgár-kereszttyénség kezdete idejébe tartozik a mádarai első aranyöv, de az ú. n. Attilakincs is. Ezt a kincset a bolgároknak kereszttyén hitre való térése után állították össze. Dél-Magyarországon került elő, de bizonyára bolgár mesterek készítették, dunai bolgár területen.

39. ábra. A veszprémi párkánytöredék rajza.

A nagyszentmiklósi kincs kérdésére vonatkozólag, amelyet most Mavrodinov Miklós dolgoz fel, itt csak annyit mondunk, hogy bolgár eredete biztos, ugyanis:

a) Az a terület, ahol ez a kincs előkerült, 804-től kezdve bolgár kézben volt. A magyar honfoglalás után e területen nagyszámú magyar lakosság volt, amely bolgár kultúrkörbe vonódott: bolgár-keresztyének voltak e terület lakói;

b) sőt a X. század közepe táján a bolgár egyháznak monostora volt itt;

c) a kincs egyes darabjain görög feliratokat találunk, meg keleti egyházi edényeket is, ami e területen bolgár kultúrára mutat;

d) néhány edényről biztosan megállapíthatjuk, hogy nem készülhettek a keresztyénség felvételét megelőző korban. A két görög felirat betűtípusa, mint azt egy sajtó alatt levő munkámban bebizonyíthatni remélem, a IX. század vége és a X. század közepe közé eső időre vall;

e) valószínű tehát, hogy itt a lelőhely mellett levő X. századi, magyarok alapította bolgár monostor kincseivel van dolgunk, amely számára, a kulturális és politikai kapcsolatokból érthetően, bolgár ötvösök dolgoztak.

Látjuk tehát, hogy a bolgár-török ötvösművészet nagy centrumai folytatták a munkájukat a keresztyén korban, e korból valók az Attila-kincs egyes darabjai, a többiek a monostornak e korban ajándékozott, de régibb eredetű bolgár készítmények.

Az Attila-kincs néhány darabja és a mádarai első öv olyan művészetre mutatnak, amely még a régi eszközökkel és motívumokkal dolgozik, de már erős a bizánci keresztyén hatás bennük.

VALLÁS.

A bolgár-törökök vallásáról összefoglaló munkám készül. Itt ezért csak rövid vázlatot adunk erről.

Az bizonyos, hogy a bolgár-törökök vallása alapján egyezett a rokon népek vallásával, csak fejlettebb volt, mint általában a steppén maradt török népeké, amint fejlettebb volt általában az egész kultúrájuk is ezekénél; bizonyos az is, hogy a honfoglaló magyarok vallása állott a legközelebb hozzá.

Az egyezés valóban szemmel látható. Már a bevezetésben említettem, hogy azonosak a bolgároknál és a magyaroknál a hadüzenet és a békekötés ceremóniai, meg hogy mind a két népnek voltak szentkövei, stb.

Így azután természetes, hogy a bolgár-törökök vallása kutatásában a magyar párhuzamok sok mindent megvilágíthatnak. De szintúgy más, alapjábonvéve rokonműveltségű népekre vonatkozó anyagra is szükségem volt a bolgár-törökök vallásáról maradt adatok megmagyarázásához. Pl.

A bolgár-törökök, mint alább a ruházatról szóló részben olvasható, azzal fejezték ki a tiszteletüket, hogy levették a süvegüket. Az I. Miklós pápához intézett kérdések egyikéből meg azt tanuljuk, hogy a bolgárok öv nélkül akartak áldozni. Mindezt megértjük, ha a Csingisz kánra vonatkozó adatokat olvassuk. Amikor „a világ császára” az Istenhez akart imádkozni, *felment a hegyre, levette a süvegét és levetette az övét*. Egy másik adat meg egyenesen megmondja, hogy mit jelent ez: Csingisz kán meg akarva büntetni testvérét, Kaszart, annak a jeléül, hogy megfosztotta a szabadságától, elvette a süvegét és az övét. Tehát, amikor Csingisz kán az Istenhez akarva könyörögni letette a süvegét és az övét, azt akarta jelezni, hogy leteszi a szabad ember méltósága jelvényeit, megalázkodik az Isten előtt, mint Isten rabja megalázkodva áll a színe előtt. Ugyanígy leteszi az övét íjjával és tegzével együtt egy fejedelem azon az Altaj-vidéki sziklakarcolaton, melyet Alföldi tárgyalt meg utoljára (Nyelvtud. Közl. L, 1936, 15. lap).

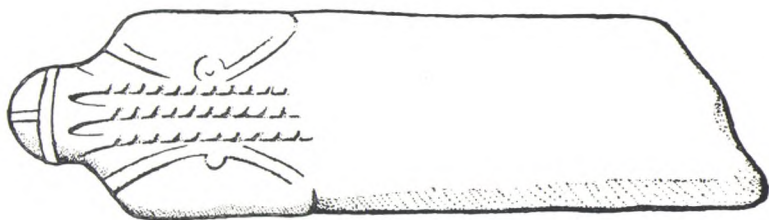
De nem folytathatjuk itt a példákat, csak az Isten fogalmáról beszélünk még valamit:

Mádarában előkerült egy nagyon megrongálódott felirat, amelyben a *Tangra* szót találtam, a köztörök *tengri* „Isten“ szó bolgár-török formáját. Érdekes, hogy már e felirat előkerülése előtt feltehető volt, hogy a szónak ilyen formája volt a bolgár-törökök nyelvében: Németh Gyula a csuvas- és jakut formák, meg egy török kézirat azon adata alapján, hogy a volgai bolgárok *tangrynak* nevezték az Istent, arra a feltevésre jutott, hogy a *tengri* szó a bolgár-törökben mélyhangúan hangzott.

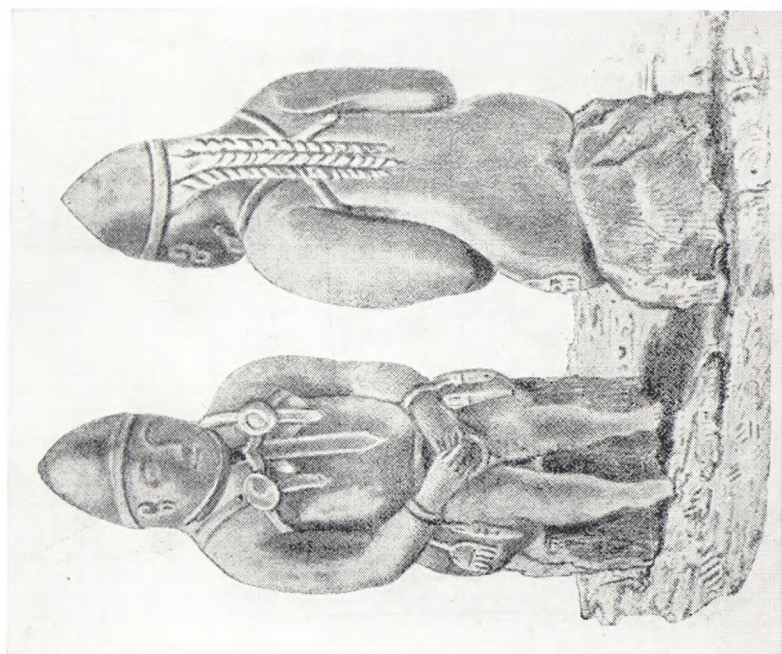
Amint az Isten nevét megtaláljuk egy bolgár feliratban, a bolgár kánok más felirataiból meg azt is megértjük, hogy milyen fogalmaik voltak a bolgár-törököknek Istenről. Megértjük, hogy a *Tangra* a földiektől teljesen különböző égi lény volt. A bolgár-törökök nem keverték össze Istent és az embert, mint más népek, amelyeknél az uralkodóból Isten, vagy félisteni lény lett. Náluk a kán csak azért nagyobb a többi embernél, mert az égi uralkodó, *Tangra* kánná tette a többi ember fölött, — de azért csak földi ember maradt.

Világosan mutatja ezt maga a bolgár káni cím is: az Istentől behelyezett fenséges kán, — úgy mint a türkök címhasználata is ugyanez. Még világosabban mutatják ezt magának Omurtag kánnak a szavai, amelyekből megértjük, hogy a kánok maguk mondják önmagukra, hogy csak emberek, akik meghalnak és semmi sem marad belőlük, csak alkotásaik s felirataik, amelyek róluk a késő nemzedéknek beszélnek. Omurtag tárnovói feliratában azt mondja, hogy ő azért készítette ezt a feliratot, mert csak ember, aki meghal és más születik és azt akarja, hogy az utókor, amikor olvassa ezt a feliratot, megemlékezzék róla.

Szintúgy Omurtag egy felirata mondja azt is, hogy a kán, amint a földön hal meg, a földön is született. Nem az Isten küldte az égből, hanem itt született és csak az égi Isten emelte a többi ember fölé. Omurtag csatalári felirata elején ezt mondja magáról: Omurtag, üvgi kán a földön, ahol született, Istentől behelyezettett fejedelem — annak a földnek a fejedelme, amelyen született. A török népek az Istent *Tengri Kánnak*, *égi kánnak* nevezték, Omurtag tehát azt tartotta magáról, hogy a *Tangra-Kánnal* szemben, aki az égben uralkodik, ő azon a földön, amelyen született, földi kán a bolgárokon — felette van még egy uralkodó, az égi kán, *Tangra-Kán* = Isten.

Férfit ábrázoló endzei szobor.

Férfit ábrázoló orszországi sírszobor.

XVIII. TÁBLA.

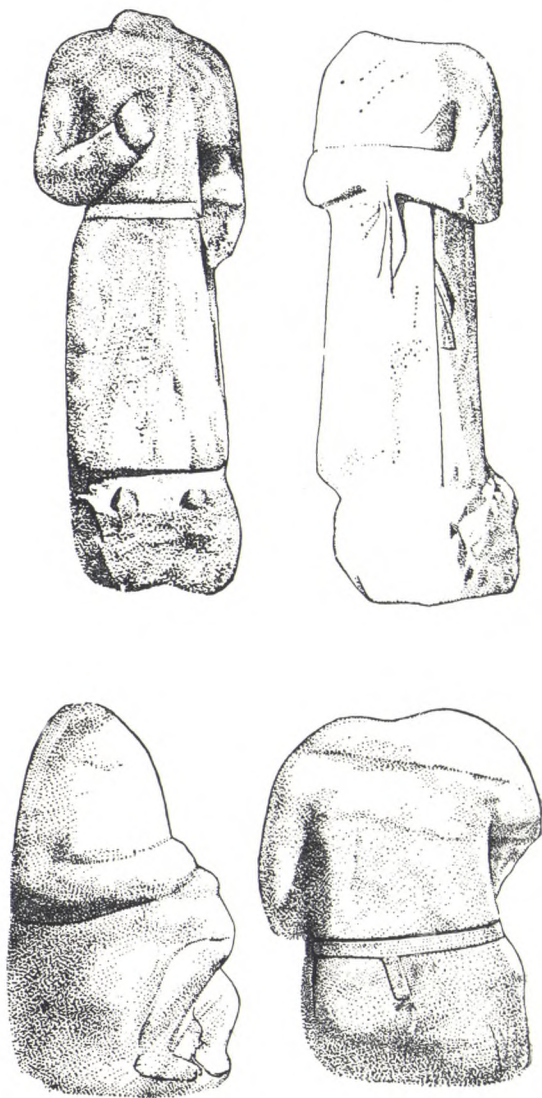

Preszlávi kőrajz.

Preszláv.

XX. TÁBLA.

Orchonmelléki szobrok.

Tehát a bolgár-törökök magát a kánt is közönséges halandónak tartották — nem tulajdonítottak embernek isteni tulajdonságokat. E tekintetben annyira határozott felfogásuk volt, hogy ha közöttük különös tehetséggel megáldott ember akadt, azt tartották, hogy nem arra való, hogy a földön éljen, emberek között, hanem azt mondták, hogy méltó arra, hogy Urunk-Istenünk szolgálja legyen és megfojtották, azaz ünnepélyesen feláldozták.

Mint láttuk, a bolgár-török kán nem isteni lény, hanem csak ember, aki Isten akaratából uralkodik — maga se mondomagát többnek. A többi embernél csak azért több, mert az Isten felemelte a többiek fölé, kánná tette és így a nép egészét képviseli az Isten előtt.

Omurtag felirataiból megállapítható ezt az adatunkat még inkább megerősíti Perszian kánnak Philippiiben talált felirata:

Ha valaki keresi az igazságot, Isten látja, és ha valaki hazudik — az Isten látja. A bolgárok sok jót tettek a keresztyénekkel (= bizánciakkal), de a keresztyének elfelejtették — de az Isten látja.

Ebből világos, hogy a bolgár-törököknek az Istenről — mint égi lényről, aki mindent lát, a jót és a rosszat és cselekedeteink szerint ítél — nagyon tiszta fogalmaik voltak.

És hogy az a felfogás, hogy az Isten örök égi lény, az ember pedig, maga az uralkodó is csak rövid ideig élő földi lény, nem valami új a dunai bolgár-törököknél, hanem keleti hazájukból hozták magukkal, mutatják más török népekre vonatkozó adataink. Az orchoni feliratokban a „törökök Istene“ égi lény, aki a kágánnak erőt ad, hogy győzhessen. Ő emeli fel a kágánt és feleségét az uralomba. A kágán csak azért uralkodik sikeresen, háborúi azért végződnek jól és uralma azért növekszik, mert az Isten kegyes hozzá.

Így tehát megállapíthatjuk, hogy a bolgár-törökök ősi időktől fogva egy Istenben hittek, akiről nagyon tiszta fogalmaik voltak, mint égi legfelsőbb hatalomról — tehát vallásuk is, mint műveltségük általában fejlett volt.

A BOLGÁR-TÖRÖK MŰVELTSÉGRE VONATKOZÓ ADATOKBÓL VONHATÓ KÖVETKEZTETÉSEK.

Mire tanítanak bennünket a bolgár-törökök emlékei?

Az, hogy három bolgár-török központban egyazon időből való hatalmas épülettömegek találhatók, azt mutatja, hogy itt nem egy száz év előtt még rabló horda főnökeinek tanyáival van dolgunk, ahogyan fel szokták tüntetni a bolgár-törököket, hanem letelepült, földműveléssel és fejlett állattenyésztéssel foglalkozó nép fejedelmeinek váraival és palotáival. Természetesen szintúgy nem hihető az sem, hogy ezek az emlékek nem a nép kulturális fokát mutatják, hanem hogy fejedelmeiknek népük viszonyainak megnefelelő nagyratörése erőszakolta ki ezen épületek keletkezését. Hiszen a leghatalmasabb és leggazdagabb kirgizfőnök sem azzal akarta a hatalmát kifejezésre juttatni, hogy nagy palotákat építtetett, hanem olyasvalammal, ami ízlésének, mentalitásának, kultúrájának megfelelt. A bizánci császár óriási értékű ajándékokat küld az avar kágánnak, s az sohasem kívánta, hogy építőmestereket küldjön neki, hanem drágaságokat. Aranytrónuson ült Baján, de sátorban lakott, mert kulturális igényei nem kívánták meg azt, hogy kőépületben lakjon. Valójában ki se bírná nomád vagy félnomád a kőépületben való lakást, sohase is jutna eszébe, hogy hatalmát kőépülettel, mint valami hozzá méltó dologgal fejezze ki.

Valóban, a két és félszázados avar uralomnak egyetlen kőemléke sincs. Mennyi maradt ezzel szemben a bolgár-törököktől! Így tehát, még ha Omurtag várait és palotáit idegen mesterek építették volna, akkor is azt bizonyítanák, hogy a bolgár kán a IX. század elején kőpalotában lakott. Ebből pedig az következik, hogy népe már régen letelepült életmódot folytatott.

A trónpalota például bazilikastílusban épült. Abban a kérdésben, vajjon egyszerűen konstantinápolyi építészek művével van-e itt dolgunk, vagy bolgár mesterekével, akik helyi emlékeket vettek mintául, Filov érvelését kell helyesnek tartanunk. A trónpalota olyan stílusban épült, amely századok óta nem volt már a konstantinápolyi építészetben használatban, de bolgár földön voltak ilyen emlékek a bolgárok bejövetele előtti korból, és pedig a romokban lévő emlékeken kívül bizonyosan ép, sőt használatban lévő épületek is.

Így tehát ez az épület azt mutatja, hogy a bolgár-törökök amellett, hogy a monumentális építkezést szükségesnek tartották, építési terv tekintetében a helyi építészet emlékeit vették mintáikul. A helyi mintákat, a bazilikastílust természetesen azért vették át, mert az ízlésüknek és mentalitásuknak megfelelt: egyenes vonalak, egyszerűség, hatalmas méretek feleltek meg lelkületüknek és az általuk Keleten eltanult stílusnak is, különösen mert monumentalitás érzetét keltették.

Sőt, ha el is fogadható az a tétel, hogy a bolgár-törökök a trónpalota terve tekintetében a helyi bazilikákat vették mintául, e bolgár-török épület megőrzött alapja olyan különlegességeket is mutat, amelyeknek semmi közük sincs ezekhez a mintákhoz. Olyan különlegességeket, amelyeket a keresztyén bazilikákban hiába keresünk, de megtaláljuk egy mádarai bolgár-török épületben. Tudniillik a külső fal négyszögalakú pilaszterekből áll, amelyek között széles nyílások vannak. A falak ilyen tagozását az akkori bolgár építészet sajátosságának kell tartanunk.

Építőanyag szempontjából sem utánozták az abban a korban Bizáncban szokásos technikát, hanem hatalmas kváderekkel építkeztek, amelyeknek elhelyezésmódja jellemző a bolgár-török emlékekre.

Ha a bolgárok bizánci mestereket hívtak volna, azok terv és anyag tekintetében az egykorú bizánci építészet eszközeivel dolgoztak volna. Ehelyett azt találjuk, hogy terv és anyag szempontjából is azt válogatták ki az idegen minták közül, ami egyéniségüknek megfelelt.

Sőt az is bizonyos, hogy az építőanyag készítői, a kőfaragók is bolgárok voltak. Ezt bizonyítják a bolgár-török rovások, amelyek megtalálhatók az épületek kövein, tégláin, tetőcserepein, oszlopain stb. Ezek a rovások világosan mutatják, hogy a bolgár-törökök azonkívül, hogy régi római és bizánci épületek anyagát használták (bizonyára elsősorban a közelben, Vojvodaköj falu mellett romokban lévő épületekét), maguk faragták ki a hatalmas kőkockákat és oszlopokat, maguk készítették téglát és tetőcserepet. Sőt Mádarában a vakolaton is voltak rovások, tehát nemcsak építőanyagot készítettek, de építőmesterek is voltak.

Tárthatunk-e nomád hordának olyan népet, amelynek fiai építőanyagot készítenek és palotákat építenek? Sőt e hatalmas épületekben a vízvezetékcsöveken is találunk rovásokat, tehát ezeket is bolgár-törökök készítették. Hihető-e az, hogy nomád-

dok egy század multán egyszerre mint építőmesterek állnak előttünk?

Szintúgy a bolgár-török erődítmények rendszere, terve mindenütt bolgár, csak a kivitelben látható már részben a helyi, akkor még ép várak hatása.

Mindez arra vall, hogy a bolgár-törökök keleti hazájukból építészeti ismereteket és jártasságot hoztak magukkal. Ezt bizonyítja az is, hogy a volgai bolgárok Oroszországban híresek voltak arról, hogy kiváló építőmestereik voltak, de szintúgy azok az adatok is, hogy a kaukázusi bolgároknak voltak városaik.

Szobrászatuk szintén azt bizonyítja, hogy nagy kultúrájuk volt, amely képesekké tette őket arra, hogy mindenütt átvegyék a szomszédos művelt népek kultúrájának elemeit és összeolvasszák a magukéival.

Ennek az alkotásnak jellemző vonása a *monumentalisitás*. Ez fejeződik ki a bolgár-török kánok hatalmas építményeiben, de szintúgy grandiózus emlékekkel örökítette meg egy bolgár kán atyjának, Krum kánnak az emlékét — magasra a sziklába vésett domborművel.

Ennek a monumentalitásnak felel meg a bolgár-törökök történeti érzékének más megnyilvánulása is, amely megkövetelte, hogy írásban is átadják az utókornak a maguk, elődeik és jóembereik emlékét. Históriai öntudatuk, az a gondolat, hogy a tradíció — minden állam legfontosabb alapja — fennmaradjon, szülte ezeket a *feliratos emlékeket*, amelyekben egy maradandó állam fejei az utókor épülésére lerögzítik az ősök tetteit. Híven fejezi ki ezt a gondolatot Omurtag kán feliratában:

elkészítettem ezt a feliratot: az ember, ha derékul él is, meghal és más születik s a később született, amikor nézi ezt a feliratot, emlékezzék meg arról, aki ezt készítette. Az uralkodó neve Omurtag fenséges kán. Isten méltassa, hogy száz esztendeig éljen.

A bolgár-török korból ránkmaradt összes építményeket Omurtagéinak tartjuk. A preszláviakról tudjuk, hogy Omurtag építette őket, a pliszkaikról és mádaraikról meg komoly adatok alapján hihetjük ugyanezt. Viszont éppen ezért született meg egy más táborban az a vélemény, hogy a bolgár-török kánok építményei nem bizonyítják a bolgár-törökök magas kultúrfokát, mert összes nagy emlékeik Omurtag korából valók,

ami azt jelentené, hogy a Bizánccal való megegyezés után bizánciak építették ezeket az épületeket számukra, régibb korból nincs itt semmi.

E vélemény ellen szól mindaz, amit a bolgár-törökökről tudunk: építészeti emlékeiken kívül szobrászatuk és ötvösségük is mutatja műveltségük fokát. De van egyéb bizonyítékunk is: az a tény, hogy a bolgár-török időkből származó összes építmények Omurtag korából valók, nem használható fel annak az állításnak a bizonyítékául, hogy nem jöhettek építészeti ismeretek birtokában balkáni hazájukba, mert így az Omurtagot megelőző másfél évszázadból is maradtak volna fenn építészeti emlékek. Mindenekelőtt, mint erről a kérdésről más helyen mondtam, azok a helyek, amelyeken a bolgár-török emlékek vannak, még nagyon hiányosan vannak kiásva — a jövőben előkerülnek majd régibb épületek is. Ezenkívül a régebbi kánoknak nem volt olyan megfelelő alkalmuk, nem fejthettek ki olyan nagy építészeti tevékenységet s így természetesen nem kerülnek elő olyan nagyszámú emlékeik — s közöttük kevésbbé masszívak is lesznek.

Ezek a reménységeim azóta beteljesedtek: Pliszkában újabban Omurtag épületeinek színvonala alatt régibb építkezés alapjai kerültek elő, szintén nagykváderes építkezés. Így azután most már biztosan tudjuk, hogy a bolgár-törökök Omurtag kora előtt is építettek hatalmas palotákat.

Mint mondtuk, az, hogy Pliszka, Preszláv és Mádara fényes palotái Omurtag korából valók, a viszonyokból érthető meg, de bizonyára magának az építtetőnek, Omurtagnak a személyes értékével is kell magyarázni. De segítségére is volt minden, hogy nagy alkotó munkát végezessen:

1. A monarchikus szervezet az ő idejében érte el fejlődésének legmagasabb fokát. A kán tekintélye már Kardamyš idejében megerősödött, Krum meg eredményes háborúival s a birodalom határainak kiterjesztésével növelte dinasztiája súlyát. Így Omurtag korában, amikor elérkezett a béke ideje, a káni hatalom már szinte korlátlan lett. Természetesen csak *ilyen* uralkodói hatalom rendelkezhetett anyagi eszközökkel nagyszerű építkezésekre.

2. Bulgária óriási megnövekedése folytán a bolgár kán hatalmas birodalom ura lett s láttuk, hogy az új északi foglalások értéke igen nagy volt, különösen Erdély marosmenti sókincsei, melyek megnövelték a bolgár udvar jövedelmeit. Még fontosabb, mint fentebb kiemeltük, az, hogy a nagy transz-

kontinentális kereskedelmi út jórészenek birtokában is nagy jövedelmekhez jutottak. Mindez megadta a lehetőséget, az anyagi eszközöket óriási állami építkezésekre.

Ezenkívül tudjuk, hogy Avarországban rengeteg arany és ezüst volt összegyűjtve, úgyhogy a frankok, akik azelőtt szegények voltak, meggazdagodtak az onnan zsákmányolt kincsek-ből. E zsákmány nagyságát megítélhetjük abból, hogy az ezüst értéke abban az időben hirtelen egyharmadával esett. Kétségtelen, hogy a Krum zsákmányolta avar kincsek Bulgáriába való hozatala is hatással volt a bolgár műveltség, különösen a bolgár állami építkezés fejlődésére.

De mindennél fontosabb volt az, hogy Omurtag olyan uralkodó volt, aki mindent elkövetett, hogy kihasználja e kedvező viszonyokat. Nem haditettekkel akarta a nevét megörökíteni, hanem alkotó munkával: államát akarta megszervezni s műveltségben és anyagilag erőssé tenni.

Tehát Omurtag elődei nagy birodalmat szereztek, ő meg rendezte a birodalom külügyi kérdéseit és megkezdte a belső szervezését. Volt lehetősége és anyagi ereje arra, hogy nagy építő munkásságot fejthessen ki, amelyben a saját emelkedett szelleme és népe kultúrszükségei tükröződnek.

Ha, mint láttuk, minden arra mutat, hogy a bolgár-törökök letelepedett kultúrnép voltak, milyen forrásokon alapszik az a tudományos irodalomban, iskolakönyvekben, még inkább természetesen a propagandairodalomban mindúntalan ismételt tétel, hogy a bolgár állam megalapítói rabló nomád horda voltak? A válasz az, hogy a bizánci forrásokon. De, amint látni fogjuk, ez sem helyes: A tudomány kezdőfokán keletkezett ez a tétel, amelyet kritika nélkül vettek át máig. Ugyanis:

Miután nyelvi és régészeti adatokból megállapítottuk, hogy a bolgár-törökök nem rabló horda, hanem letelepült, sajátos műveltséggel bíró nép voltak, s ezt az eredményt a keleti források adatai is megerősítették, újra át kellett vizsgálnunk a bizánci források adatait is. Ez által a vizsgálat által arra a meglepő eredményre jutottunk, hogy bár ezek az írók elfogultak, s bár egyáltalában nem érdeklődtek idegen népek kultúrája iránt (meg sem értették azt), adataik egyáltalában nem szólnak az ellen, amit a bolgár-törökök régészeti és nyelvemlékeiből megállapítottunk. Tehát az az általánosan elfogadott megállapítás, hogy a bolgár-törökök folytonosan harcban élő, pusztító horda voltak, teljesen helytelen, bizánci írók adataival sem alapoZHató meg:

Amikor a bolgárok elfoglalták balkáni hazájukat, Konstantinos Pogonatos császár sietett megbékélni az új helyzettel: Békét kötött velük, azaz hivatalosan elismerte a jogaikat Möziára és évi adó fizetésére kötelezte magát. A bolgárok nagyon is komolyan vették ezt a békét, aminthogy általában *tiszteletben tartották szerződéseiket*. Meggyőzően bizonyítják ezt a bolgár-törökökre vonatkozó összes adatok. Bizánc épp ellenkezőleg sohasem gondolta komolyan, hogy megtartsa a békét. Az a tény, hogy a bolgár állam fennállásának első 80 évében a keletrómai birodalom csak két ízben (697/8 és 708-ban) támadta meg Bulgáriát, nem cáfolja meg ezt az állítást. Ha nem támadta meg többször Bulgáriát, annak az volt az oka, hogy el volt foglalva az arabokkal és belvillongásokkal s természetesen nem akarta növelni ellenségeinek a számát. Sőt kritikus pillanatokban Bizánc nem egyszer fordult segítségért a bolgárokhoz: II. Justinianos két ízben (705 és 711) kért és kapott segítséget tőlük belső ellenségei ellen, szintúgy II. Anastasios 718-ban és III. Leo 717-ben (az arabok ellen).

Milyen különös a bolgárok magatartása Bizánccal szemben! Hiszen a fenti adatokból egészen más képet kapunk a bolgárokról, mint amely általában ismeretes. Tudniillik eddig azt olvastuk, hogy a bolgárok nomád horda voltak, mindig keresték az alkalmat a harcra és folytonosan zsákmányolni akartak és terjeszkedni. Most maguknak az adatoknak a világánál egészen más kép áll előttünk, egy nép, amely békeszerető, tiszteli a békeszerződéseket és sohasem támad, míg a másik szerződő fél megtartja a békét. Sőt ez a nép a neki legkedvezőbb pillanatokot sem használja ki, amikor a bizánciaknak nem is lenne módjukban megakadályozni előretörésüket. Ennek az oka, mint az adatokból kitűnik, az, hogy *a bolgár-török állam mindig békét akart, legfőlőbb diplomáciai eszközökkel igyekezett területét növelni*. Ilyen politikával szerzik meg a bolgár-törökök minden harc nélkül Zagorját a segítség fejében, amelyet 705-ben Tervel az elűzött császárnak, II. Justinianosnak adott.

Ugyanezt tanuljuk különösen Krum és Omurtag történetéből. Krumnak, akit általában mint harcias, félelmes hadvezért ismerünk az irodalomból, inkább arra volt gondja, hogy biztosítsa birodalmát, mint hogy új hódításokkal növelje. Összes háborúi egy célt szolgálnak: állama biztonságát és jólétét. Szófia elfoglalására is stratégiai és gazdasági okok kényszerítették.

Amikor meg Krum hadat viselt Bizánccal, nem rajta múlt, hogy állandóan hadakoznia kellett a birodalommal. Krum fia, Omurtag meg egy nagy birodalom ura, aki kezében tartja a legfontosabb várakat és utakat Bizánc felé, mindjárt 30 éves békét köt, mihelyt Bizánc felajánlja. Maga Omurtag annyira ragaszkodott a szerződés betűihez, hogy amikor a felázadt tömeg II. Mihály császárt ostromolja Bizáncban, Omurtag segítségére megy és megszabadítja a lázadóktól. És semmit sem kíván a segítség fejében. Szintúgy állandóan keresi a barátságos viszonyt a frankokkal, hogy állama szervezését nyugodtan befejezhesse.

Így tehát a bizánci források adatainak vizsgálata is azt bizonyítja, hogy a bolgár-törökök vitéz, de békeszerető nép voltak.

A BOLGÁR-TÖRÖK KULTÚRA HATÁSA

A bolgár-törökök történetéből és a műveltségükre vonatkozó anyagból arra a következtetésre jutottunk, hogy ennek a népnek jelentős szerepe volt abban, hogy Kelet-Európa a kultúráródás útjára léphessen.

Tudjuk ugyanis, hogy a Közép-Volga vidéke legalább hét századon keresztül a bolgárok kezében volt s általuk Észak-Európa és Ázsia tranzitókereskedelmének legfontosabb irányítója lett. Bolgár-törökök teremtettek tehát először államot egy olyan fontos területen, amely hivatva volt két világrészt összekapcsolni s amelyen előttük csak lazán megszervezett, kezdetlegesebb közösségek éltek. A bolgárok megjelenése előtt nem volt itt állandó szervezet, nem tölthette be ez a terület természetadta szerepét. Világos ez abból, hogy nem ismeri Európa. A középkor egyszerűen ismételteti az ókor nagy geográfusainak a szavait: mesés, a kultúrvilág szemhatárán kívül eső terület ez, amelynek óriási hegyeiben aranyat őrző griffek tanyáznak.

A bolgár-törökök szervezőereje hamarosan nagy szerepre juttatta ezt a területet. E terület rögét bolgár-török szántóvető törte fel, ők teremtettek itt ipart, kereskedelmet, építést, tudományt: ők vonták be ezt a területet a kultúrvilágba s fejlesztették hét századon keresztül.

E volgai bolgárok fővárosába messze nyugatról eljöttek a viking és szláv kereskedők, de a Távolkelet kereskedői is. A volgai bolgárok meg eljártak árúkért észak ismeretlen vidékeire s exportálták árúikat a távoli Indiába is. Kereskedelmük fejlettségét és árúik jóságát mi sem jellemezheti jobban, mint a már említett szó, a „*bulgar, bulgari*“, magyar *bagaria* — máig is e néven ismeretes a jó bagaria bőr messze keleti országokban, meg néhány nyugati népnél is, világos nyomául annak, hogy a volgai bolgár árúnak milyen nagy értéke volt s milyen nagy területen terjedt el.

E volgai bolgár állam mellett, hogy nagy területeket vont be a kultúrvilágba s fejlett földművelő, kereskedő és ipari állammá lett, hatással volt egész Kelet-Európára is. A szomszéd népekre való hatását kétségtelenül látjuk abból a sok bolgár-török jövevényszóból, amelyet egyes finnugor népek nyelvében találunk s amely világosan mutatja, hogy milyen nagy befolyással voltak a bolgárok e népek szellemi és materiális fejlődésére.

De megvolt e fejlett állam jelentős hatása az egész szláv-ságra is, és pedig közvetlenül is, meg a szlávokat megszervező vikingek útján is.

A közvetlen hatás számtalan jelét látjuk az írott forrásokban és régészeti emlékeken is. Így az orosz évkönyvekből világosan kitűnik, hogy nagy orosz templomok felépítéséhez nemcsak hogy épületköveket szállítottak volgai Bolgárországból, de hogy az oroszok volgai bolgár mestereket hívtak templomaik építőmestereiül, bár azok mohamedánok voltak. S ez természetes, ha tudjuk, hogy egész Kelet-Európa legfejlettebb városai a bolgárokéi voltak, a legfejlettebb építészet a bolgároké volt. Elég csak a bolgár fővárosra vonatkozó régészeti és történelmi adatokat megnéznünk, hogy megértsük ezt. Egy város, amelynek 10.000 kőháza, fényes palotái, fürdői, gazdag raktárai az odatóduló szláv és viking kereskedővilág szemében a legnagyobb fényt jelentették. Vagy nézzük ötvösségük és pénzkereskedelmük emlékeit. Permiában, ahova eljártak a bolgár kereskedők, a bolgár ötvösség sok emléke található, de szintúgy az egész Kelet-Európában, sőt Svédországban is.

Valóban, a bolgár-törökség egyetemes hatását a legvilágosabban mutatja ötvösségük elterjedése idegen népeknél, különösen a szlávoknál, amely hatás a volgai bolgároktól, a dunaiaktól és a don—dnyeperközöktől egyaránt kisugárzik, valamint a kultúrában közelrokon magyaroktól is. Ez világosan mutatja, hogy milyen *nagy szerepe van a bolgár-törökségnek és a magyarságnak a szlávok kulturálásában.*

Már Alföldi felhívta a figyelmet arra, hogy a kutrigur-bolgár leletcsoport nagy jelentősége a kelet- és észak európai régészetre abban van, hogy magában foglalja az ú. n. vagdalékezüstleletek formakincsének gyökereit. Ez a gondolat, hogy az óriási területen szétszórta, ú. n. vagdalékezüstleletek gyökere bolgár-török, nagyon termékeny, de arra vonatkozólag, hogy hogyan jutottak ezek a leletek a szlávokhoz, más a felfogásom. Alföldi szerint az lenne a magyarázat, hogy a kutrigur-bolgárok

a VI. század első felében a szlávokkal szoros kapcsolatban álltak. Valóban, biztos az, hogy ezek a bolgárok, ha nem is voltak a szlávokkal szoros hadi kapcsolatban, nagy hatással voltak a szomszédos szlávokra szervezet és kultúra tekintetében, de a vagdalékezüstleletekben mutatkozó bolgár hatás más úton mutatható ki.

A Lengyelországban és általában az egész nyugati szláv területen, valamint Gotlandban, Svédországban és a balti területen elterjedt „vagdalékezüst”-leletek általában kufikus érmékkel együtt fordulnak elő. Jakimovicz ez érmék elterjedési területét kutatva, megállapítja, hogy a Kaukázusban és a Volga (és Don) alsó folyása vidékén kevés ilyen lelet van, csak a Volga mellett, Bulgary vidékén fordulnak elő már nagy tömegben. Ez azt jelenti, hogy volgai bolgár területről terjedtek el ezek az érmék, és pedig elsősorban a balti partok felé és onnan tovább Gotlandba, Svédországba s a Dnyeper mellett délre Kievig. Lengyelországba és az északnyugati szláv földre a Skandináv félszigeten és Gotlandon keresztül jöttek ezek az érmék.

Ebből Jakimovicz arra a gondolatra jut, hogy a kufikus érméket a vikingek terjesztették el Európában. E mellett szólna az, hogy a vikingek hadi és kereskedelmi expedíciókat vezettek a Volga mellett Bulgaryig, Itilig, sőt valószínűleg Bagdadig is.

Ezzel szemben más felfogást tartunk helyesnek:

Kétségtelen, hogy a vagdalékezüstleletekkel talált érmékre nézve elsősorban Bulgary a kiindulópont; a bolgárok fizettek velük nyugati árukért. A leletekből megállapítható helyzetet a források teljesen világossá teszik:

Ibn Ruszta azt írja a volgai bolgárokról, hogy „a fehér (ezüst) dirhemek az iszlám tartományaiból kerülnek hozzájuk, amelyeket ottaniaktól vesznek” (M. H. K. 165) és „ha valamely mohamedán kereskedőhajó érkezik hozzájuk, attól tizedet vesznek” (M. H. K. 165). A kazárok velük kereskedelmi összeköttetésben vannak, az oroszok hasonlóképp ellátogatnak hozzájuk árucikkeikkel s mindazok, akik a folyam két partján laknak, árukkal eljönnek hozzájuk (M. H. K. 164). Gardīzi M. H. K. 164. „Az iszlám tartományból fehér (ezüst) kerékformájú dirhemeket kapnak. Ezeket a dirhemeket ismét a ruszoknak és szlávoknak adják, mert ezek a népek portékáikat csakis ilyen pénzért árulják” (M. H. K. 166—167). A ruszokról azt olvassuk Ibn Rusztánál és Gardīzinél, hogy eljárnak Bulgáriába (M. H. K. 182); Ibn Ruszta szerint „egyedüli jövedel-

müket a nyesttel, menyéttel és más egyéb prémekkel való kereskedés adja, melyeket a vásárlók megvesznek tőlük s ezüst- és aranypénzben fizetnek ki“. Mas'ūdi azt mondja az oroszokról (M. H. K. 261—262), hogy „többen kereskedőik közül a bolgár birodalomba szoktak ellátogatni“ és hogy a bőrt Bolgaryban adják el. V. ö. még az orosz kereskedőkről Ibn Haukal stb. adatait.

Már e néhány példából is világos, hogy az orosz és szláv kereskedők Bolgaryban arab pénzt kaptak árúikért, amelyet a bolgárok meg a keleti kereskedőktől kaptak.

Így már az írásos forrásokból világos, hogy a vikingek és szlávok útján a bolgároktól rengeteg arab pénz jutott nyugatra. Meg kell jegyeznünk még azt, hogy amellet, hogy a bolgárok karavánjaikkal Indiáig jártak s kereskedőik sok pénzt szedtek be, a szükséglet oly nagy lett, hogy a X. század közepétől kezdve különböző bolgár városokban is vertek pénzt.

Így tehát, ha ismerjük a volgai bolgárok szerepét, tudjuk, hogy kezükben tartották az északi átmenőkereskedelmet s hogy az oroszoknak és a szlávoknak arab pénzzel fizettek és emellet látjuk, hogy a vagdalékezüstleletekkel nyugatra került kufikus érmék útvonala Bolgaryba vezet, kétségtelen, hogy ezek az érmék jórészben a bolgároktól kerültek a vikingek és szlávok útján nyugatra.

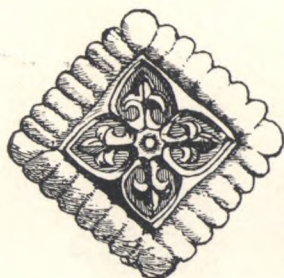
Magukról a leletekről Jakimovicznak az a véleménye, hogy legtöbbjük belföldi készítmény. A valóságban azonban a leletek egyes darabjai világosan ugyanoda vezetnek, ahová az érmék, t. i. azt találjuk, hogy kapcsolatuk van a volgai bolgár leletekkel, de általában a korai középkor török népeinek hagyatékával, ami arra vallhat, hogy úgy, mint az érmék, a műipari tárgyak is jórészben a volgai bolgároktól kerültek nyugatra, vagy ilyen tárgyak utánzatai. Egyszóval:

1. Lengyelországban és általában a nyugati szláv területeken a kincsleletekkel található kufikus érmék jórészben Bolgaryból származnak, a vikingek útján kerültek nyugatra; viking és szláv kereskedők árúikért kapták a bolgároktól ezeket az érméket s adták tovább árúikért. Így tehát fel kell tennünk azt, hogy a bolgár és viking tárgyakkal van dolgunk. S valóban, e leleteknek erős bolgár kapcsolataik vannak.

2. Emellet Lengyelországnak keleten műipar szempontjából nagyfontosságú, gazdag és expanzív szomszédsága van. És pedig olyan szomszédsága, amely századokon keresztül a bolgárok kezében volt.

3. A dunai bolgárság erős hatása északra a X. századtól kezdve nyilvánvaló.

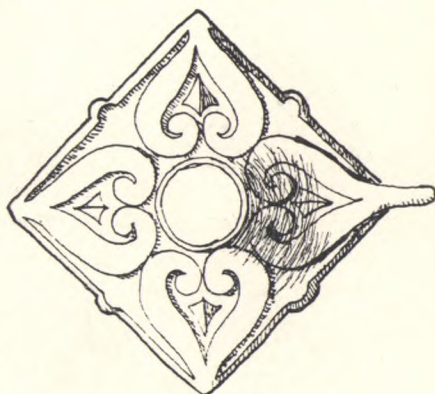
A svéd stb. leletek és a volgai bolgár ötvösség emlékei közötti kapcsolat világos. Elég T. J. Arne, *La Suède et l'Orient* című műve képanyagát átnéznünk, hogy lássuk, milyen kétségtelen egyezések vannak a viking, magyar, volgai bolgár és bolgár eredetű permi leletek között.

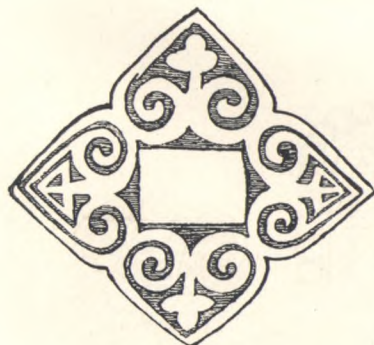
Szófia

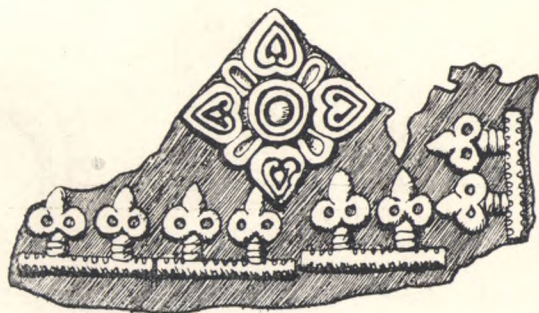
Magyarország

Székesfehérvár

Björkö

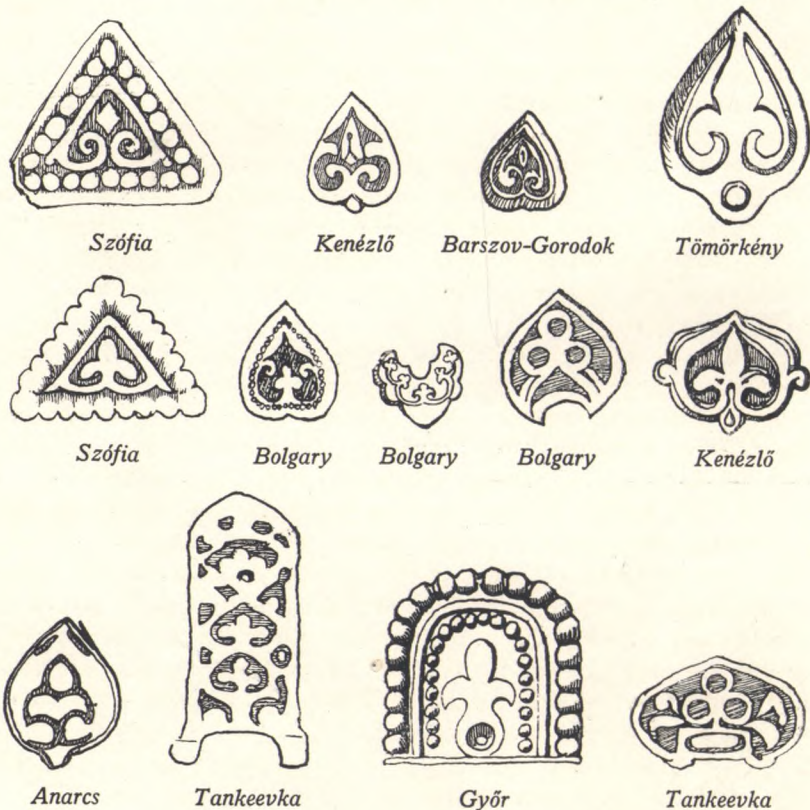
Rösta

40. ábra. A Bolgár Nemzeti Múzeum aranyptikéje (nagyítva) s magyar és svédországi megfelelői.

Például egy björköi darab teljesen azonos egy bolgáryi darabbal, v. ö. 31. ábra 1. és 2. rajz. Az azonosság oly nagy, hogy a két darabot egy műhelyből valónak kell tartanunk. Vagy egy bulgáriai aranylelet (XXXI. tábla), amelynek ékességeit néhány honfoglaló magyar, svédországi, volgai bolgár stb. megfelelőivel a 40—41. ábrákon összeállítottam. E lelettel egyező

típusok száma mindezen a területeken igen nagy. (De megfordítva volgai bolgár területen meg normann fegyverek kerültek elő.)

A szláv kapcsolatokra a további kutatás adja meg a végleges választ. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy egyes volgai darabok illusztrálják, hogy milyen erős az összefüggés

41. ábra. A Bolgár Nemzeti Múzeum aranypitykéi magyar és svédországi megfelelőikkel.

a volgai bolgár, svédországi, nyugati szláv és magyar darabok között. (Itt természetesen majd figyelembe kell vennünk azt is, hogy — mint Fettich bizonyítja — a volgai bolgároknál kétségtelenül megvolt a kutrigur-bolgár terület ötvösségének a hatása is, meg hogy ez a déloroszországi ötvösség közvetlenül is hat a szláv területekre.) Vagy például a darufalui ezüstlelet egyes darabjai kétségtelenül mutatják a bolgár-magyar ötvös-

ség összefüggéseit a svédországi s a szláv leletekkel. (L. pl. Hampel, Újabb tanulmányok 225. lapjának ábráját, vagy pl. l. a pusztabukovai lelet összefüggéseit.)

Ha a fentiekből kitűnt, hogy milyen fejlett állam volt a bolgárok középvolgai birodalma, nem csodálatos, hogy nagy területre volt kulturális hatása.

De ugyanez áll a Kaukázustól Szalonikiig terjedő óriási területre is: a bolgárok mindenütt magasabbrendű életforma alapjait teremtték meg s így nagy területeket vontak be a kultúrvilág szervezetébe s nagy hatással voltak a szomszéd népek, de még távolabbi területek lakóinak fejlődésére is.

Az V. században (bizonyára már előbb is) a Kubán-folyó és a Don- és a Volga-torkolat között laknak a bolgárok s ha két század múlva a kazárok kezébe megy is át az uralom itt, a lakosság alaprétege s kultúrájának az alapja részben még mindig bolgár marad — erre következtethetünk néhány kaukázusi leletből.

Még az V. században a szomszédságba, a Don és Dnyeper közére is bolgárok (kutrigur-bolgárok) telepednek s ez a terület bolgár lakosságú marad a VIII. század végéig — tehát három évszázadon keresztül, hol szabadon, hol más népek államszervezetében bolgárság tartja a kezében ezt a területet.

A VII. század közepe táján a bolgárság egy hatalmas ága megszállja Besszarábiát, majd hozzáfoglalja a Balkán jelentős részét és létrehozza Kelet- és Közép-Balkán első állandó, máig is meglévő szervezetét, a Balkán legnagyobb számú népét, a bolgárt. Az általuk szervezett bolgár államnak a határa a IX. században délen eléri Szalonikit, és pedig oly szerves növekedés folytán, hogy a bolgárság népi és kulturális kiterjedése ezer év múltán, ma is addig tart.

E másik bolgár birodalom szerepe tehát az volt, hogy állandóságot, erős szervezetet teremtett a népek országútján, megszervezte Besszarábia, szintúgy a későbbi Moldva és Oláhország, valamint a Balkán anakronizmussal bolgár-szlávnak nevezhető lakóit.

Érdekes egy pillantást vetnünk e népek történelmi helyzetére. A hún birodalom bukása után a népek új elhelyezkedése ez: Erdély a gepidák kezében van, egyes hun maradványok és hunokhoz húzó gót csoportok a birodalomba telepednek s az egész aldunai határon a birodalom határőrei; a bolgárság egy erős ága, a kutrigurok a Don és a Dnyeper között telepednek meg, magukba szíva a Dnyeper mellé visszahúzódó hún marad-

ványokat. A gepidák, az Al-Duna és a bolgárok közé a „szlávok“ és a szintén szláv antok húzódnak.

E szlávok, antok és kutrigurok minden törekvése az volt, hogy Bizánc közelébe, a birodalom balkáni tartományaiba jussanak. Először a birodalom szomszédjai, a „szlávok“, a birodalom súlyos helyzetében, a VI. század folyamán, de különösen a VII. század elején elárasztották a Fél-sziget keleti, középső és déli részeit.

Ezek a szlávok térfoglalásukat csak a birodalom nehéz helyzetének köszönhatték. Bármennyire összetartoztak ugyanis nyelvileg és etnográfiailag, szervezőképesség és kultúra hiányában nem voltak képesek arra, hogy nagyobb egységekbe tömörüljenek. Az egykorú írók szerint e szlávok anarchiában élnek s nem tudnak egymás között megegyezni, senki se akarja a másikat alávetni magát. Emellett kultúrfokuk is alacsony volt. Mi sem mutatja ezt világosabban, mint hogy e szlávok lakóhelyén, az egész Kelet-, Közép- és Dél-Balkánon nem került elő egyetlen emlék sem, amelyről bátran azt mondhatnánk, hogy szláv, egyetlen sír sem, amelynek mellékletei szláv kultúráról beszélnének. Ilyen tárgyak csak abból a korból kerültek elő, amikor e bolgár szlávok már átmentek a bolgár-török hatáson.

Így tehát a Balkán nem tudott megállapodni. Bizáncot nagy keleti problémái időről-időre megfosztották attól a lehetőségtől, hogy balkáni provinciáit megvédje s ott nyugodt életet és munkát biztosítson; az apró törzsekre osztott helyi szláv lakosság pedig nem volt képes önmagából olyan szervezetet kialakítani, amely vissza tudta volna verni az észak felől jövő gyakori betöréseket. A balkáni népek biztonsága így állandóan veszélyeztetve lévén, fejlődésük lehetetlen volt. Egyfelől északról és keletről előretörő népek támadásai, másfelől egy őket szükség esetén megvédeni nem tudó nagyhatalom beolvasztó kísérletei biztos pusztulással fenyegettek. E „bolgár“-szlávok kis törzsekre szaggatva, mihelyt a birodalom kedvezőbb helyzetbe jut, eltűntek volna Bizánc uniformizáló olvasztókemencéjében.

Ettől a pusztulástól mentette meg a „bolgár“-szlávokat a bolgár-törökség. A „bolgár“-szlávok szerencséjére ugyanis hamar a Balkánra való áramlásuk befejeződése után, a VII. század közepén megindult a bolgárok nyugatra vonulása. E bolgár-törökök hamarosan meghódították Besszarábiát, Dobrudzsát, Mőzia és Trákia földjét és Makedóniát. Hódításuk

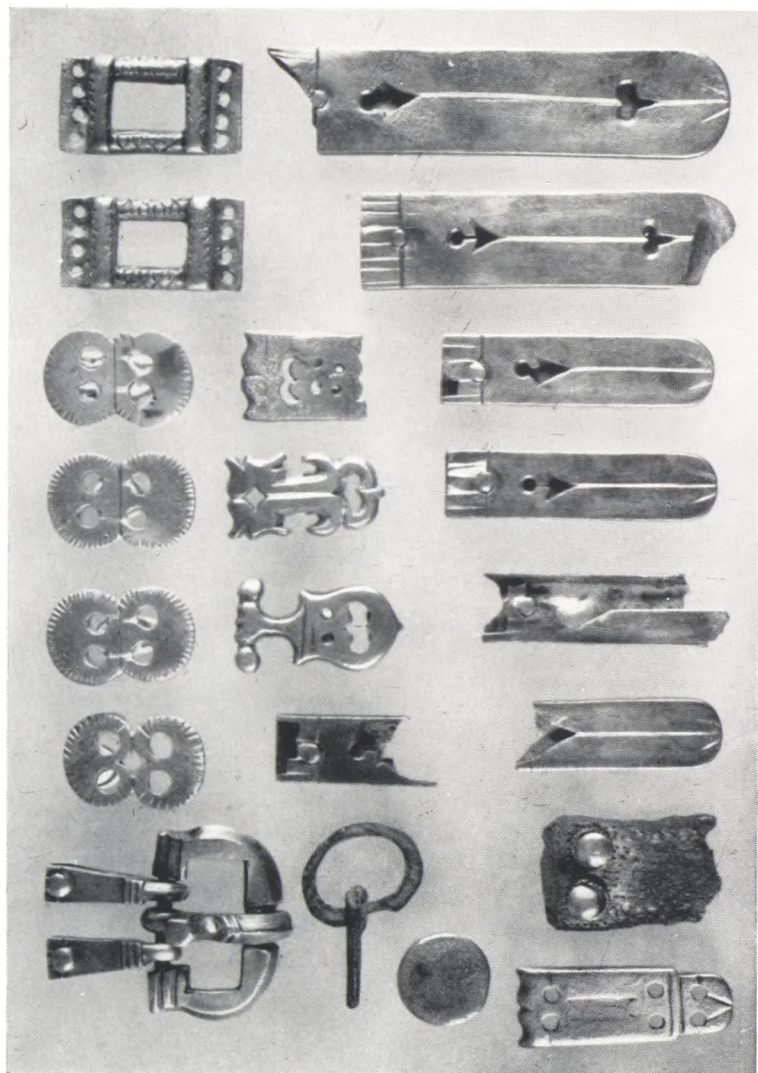

Endzsei ördögek.

XXII. TÁBLA.

A mádarai második aranyöv.

Szadoveci övrészek.

XXIV. TÁBLA.

Vidini préselőmninta.

Vidini préselőmninta-íredék.

egybefogta és államba szervezte a szláv lakosságot. A bolgár-törökök voltak az első nép, amely Kelet- és Közép-Balkán lakóit egy nemzetbe, államba tudta egyesíteni, amely biztonságot, tehát anyagi és szellemi kultúrában való fejlődési lehetőséget teremtett és olyan egységet, amely önállóságát meg tudta menteni Észak és Kelet támadásaitól, meg Bizánc imperialisztikus törekvéseitől is.

Ez államszervezők a Balkánon hamarosan Bizánc versenytársai lettek s a határukon kívül élő — s az államukban talált lakosokkal rokon — „bolgár“-szláv törzsekre nagyobb vonzótérőt gyakoroltak, mint Bizánc. Egészen új helyzetet teremtettek tehát a bolgár-törökök a Balkánon. Az lett már a kérdés, hogy a balkáni néptörzsek Bizánc kereteiben maradjanak-e meg, vagy az új bolgár államhoz csatlakozzanak. S a bolgárok lettek a győztesek, hamarosan átvették Bizánc szerepét a Balkánon. Előbb Dunai-Bulgáriát szervezték meg (a már előbb birtokukban lévő Besszarábiával és Dobrudzsával együtt), majd Trákiában érték el sikereket, végül egyenként országukhoz csatolták a makedon törzseket. A IX. század elején kis balkáni országukból már *birodalmat* alkottak, amely Bizánc és Frankország között jelentős szerepet játszott. A Balkánon való megtelepedésük után kétszáz esztendővel, a bolgár-török kor végén, már birodalmukhoz tartoznak szinte az összes bolgár-szláv törzsek, határuk Szalonikiig, keleten a Dnyeszterig, nyugaton a Közép-Dunáig, északon az Északi-Kárpátokig ér.

Hogy a szlávok szervezése szempontjából milyen döntő a szerepük, világosan mutatja az a tény, hogy a bolgár-szláv lakosság mindenütt kipusztult, ahol nem szervezte be őket a bolgár-törökség.

Ez a nagy szervező munka felőrölte a bolgár-törökséget. Ha csak kis állam maradt volna Bulgária, nem történt volna meg ez. De a nagy szervezők és hódítók nem tudtak, nem akartak megállni. Amíg országuk Besszarábiára, Dobrudzsára és Möziára terjedt csak ki, a nagyszámú bolgár-törökség nyelvi egyénisége még nem volt veszélyeztetve, a meghódított szlávság nem jutott olyan túlsúlyba, hogy a hódítók elvesztették volna a nyelvüket. De amikor országukhoz csatolták Kelet-Magyarországot, meg a nagytömegű makedon szlávtságot, az új területre már nem jutott megfelelő számú bolgár-török tömeg, csak egy-egy főember. Itt is csak az történt, amit drávántúli hódításukról olvasunk: a maguk főembereit tették meg az új területeken kormányzókul. S így, amikor új nagy szláv terü-

leteket csatoltak birodalmukhoz, erős organizációjuk még képes volt arra, hogy ez új területek lakóit örök időkre bolgárokká tegyék, hogy a nagytömegű makedon szlávságot minden időre egy néppé tegyék a möziaiakkal, dobrudzsaiakkal és trákiaiakkal, ahová nyelvileg is tartozik, de ide már nem jutott nagyobb tömegű bolgár-törökség, csak vezető rend s így nyelvük elveszett a meghódítottak tömegében.

De a bolgár-török génusz megmaradt az új szervezetben mint hatóerő. A bolgár-törökök két század multán átvették a velük nemzeti öntudat szempontjából már eggyé lett helyi lakosság nyelvét, de államuk, amely erős bolgár-török állami és gazdasági alakulatba gyűrta a nagyszámú bolgár-szlávságot — megmaradt. Ebben az államban a szláv is nyugodtan végezhette munkáját, részt vehetett az állami életben és büszkén nevezte magát már nemzeti néven „bolgár“-nak. Így különböztette meg magát minden más nép fiától, a többi szlávoktól is, akikhez most már nem volt semmi köze, nem voltak velük közös érdekei, mert egyetlen érdeke volt: a nemzetéé. A bolgár-törököktől tanulták meg szlávok először, hogy mi a haza és állam. Tőlük tanulták meg, hogy semmiféle kapcsolatot, sem nyelvi, sem faji nem olyan fontos, mint a nemzeti hovatartozás. Ez az erő működik ma is és természetes magyarázatát adja örökre annak a törekvésnek, hogy az összes bolgárok, Dobrudzsa, Mözia, Trákia, Makedonia és a Morava-vidék lakói igyekeznek egy — bolgár jogar alá tartozni.

Érdekes megfigyelni a küzdelmet Bizánc és a bolgárok között. Aszerint, amint a bolgár állam előrehaladt, váltak a bekapcsolt szlávok a bolgár nemzet fiaivá, vették fel a törzsi név helyett a nemzettéválásukat jelentő állandó nemzeti, bolgár nevet s biztosították a bizánci világbirodalomba való beolvasztódástól, lettek kis törzsekből nagy nemzet részeivé, egy közös kultúra részesei: olyan összekötőkapocs ez, amely minden időkre szól.

Bizánc minden erővel küzdött az ellen, hogy a birodalomhoz tartozó bolgár-szlávok Bulgáriához csatlakozzanak. Terjesztette közöttük a keresztyénséget, törvényeket hozott, amelyek a szlávok viszonyaival számoltak, meg fegyveres kényszert is alkalmazott. De hiába!

Mi volt az az erő, amely Bulgáriához húzta a Bizánc alatt levő bolgár-szlávságot? Elsősorban gazdasági okok. A birodalom óriási terheket rótt a lakosságra s így természetes, hogy igyekeztek egy gazdaságilag fejlődő államban élő testvéreikhez

menekülni. Emellett Bulgária presztizse is folyton emelkedett a határain kívül lakó balkáni népek között, különösen Krumnak a bizánci császáron aratott győzelme folytán.

Kétségtelen, hogy a bolgár-török állam mint Bizánc ver-senytársa kívánatos szervezet volt számukra, — bár voltak természetesen ellenkező törekvések is.

A bolgár-törökségnek az államába szervezett szlávokhoz való viszonya egészen világos és így nem helyes az a még tudományos könyvekben is általános felfogás, hogy a bolgár-törökök szövetséges viszonyban voltak az új országukban talált szlávokkal. A valóságban ez a helyzet:

A bolgár-törökök szervező ereje éppen abban állott, hogy befogadták szervezetükbe az elfoglalt területek lakosságát. Ez felelt meg egyáltalán a török népek szellemének. A török népekről ugyanis azt tudjuk, hogy amikor meghódítottak egy-egy népet, felvették a szervezetükbe s már a maguk nevével nevezték el. Így a hunokról azt olvassuk, hogy a meghódított népekről azt mondják, hogy azok most már mind hunokká lettek. Ugyanezt tudjuk a türkökről, vagy a nagy türk birodalomról leszakadt kazárokról is. Igazi államalkotó gondolat ez, nem nyelvi vagy népi, hanem állami, nemzeti egységekre törekszenek. A bolgár-törökök felfogása szerint is az ott talált és leigázott szlávok bolgárokká lettek, felhasználták őket a szervezetükben — a szláv törzsek főnökeit, mint csapatvezéreket, a többieket, mint harcosokat. Így mindjárt honfoglalásuk után felhasználták a szláv törzseket államuk védelmi szervezetében. A szevereket a risi szoroshoz telepítették, hogy a bizánciak ellen védjék a határt, a többi szláv törzseket pedig az avar határra. Ez az általános szokásuk a török népeknek, — hogy a határukra telepítik a meghódított népeket.

A bolgárok, mihelyt új területeket foglaltak el, mindjárt kezdtek ott katonát szedni. Így tudjuk, hogy Krum elfoglalta Kelet-Avarországot, de szintúgy az előbb bizánci uralom alatt élő szlávok lakóhelyének nagy részét is és valóban azt olvas-suk, hogy Krum az avarok és szlávok közül toborzott katonát. Ezek a szlávok korábban is, amikor még nem kerültek bolgár uralom alá, nem egyszer vettek részt a bolgároknak Bizánccal való háborúiban, mint szövetségesek. Így Telecről azt olvassuk, hogy a szomszéd szlávok 20.000 emberrel voltak szövetségesei Bizánc elleni háborújában. A többi szlávok pedig, akik a bolgár állam területén éltek, természetesen nem voltak a bolgár-törökökkel holmi szerződéses viszonyban. Ilyen valami, bár-

mennyire ismételtetik tudományos- és iskolakönyvekben, csak Theophanes egy kifejezésének rossz fordításán alapszik. A megfelelő helyen azt olvassuk, hogy Esperich bolgárjai leigázták az új országukban talált szláv törzseket, akik adófizetők — s nem pedig, mint helytelenül fordították, szövetségeseik. Így tehát itt éppen arról van szó, hogy a möziai szlávok a bolgárok adófizetői lettek, amint előbb a bizánciak adófizetői voltak. Tehát nem tartható fenn a föderatív államnak annyira természetellenes s a Balkánfélszigeten, egy nagy birodalom szomszédságában, teljesen lehetetlen gondolata. A bolgár-törökök leigázták a szlávokat, de mindjárt kezdtek katonát szedni közülük. A tehetségesebb emberek a kormányzatban is résztvettek s a bolgár-törökökkel egyenjogú alattvalók lettek.

Holmi a vezetésért való faji küzdelmek, amiről egyes historikusok írnak, nem bizonyított és helyt nem álló anachronizmusok.

A bolgár-törökök szerepe és jelentősége itt elsősorban az volt, hogy szervezték és egységes nemzet fiaivá tették a Fél-sziget keleti és középső részének lakóit, és pedig úgy, hogy ez a szervezet túlélte egy évezred szörnyű viharait.

A bolgár-törökök kultúrhatása azután itt is, mint a Volgánál, messze túllépte az általuk szervezett állam határait.

Az alábbiakban röviden beszélek eme kultúra hatásáról.

HADÜGY.

A török kultúrájú népek, hunok, avarok, bolgárok, magyarok, stb. hatását semmi sem mutatja világosabban, mint az európai hadiművészetre való döntő jelentőségük. E tekintetben nálunk elsősorban *Darkó Jenő* sokéves kutatásai a fontosak. Az eddigi eredményeket a bolgárokra vonatkozó anyaggal összehasonlítva és kiegészítve igyekeztem megvilágítani a bolgárok-törökök hadügye című munkámban. Itt erről csak röviden beszélhetünk.

A római hadsereg, mint ismeretes, annyira gyalogság volt, hogy eleinte csak a meghódított barbárokból szerveztek lovascsapatokat; csak a Kr. u. III. században jutott nagy szerephez a lovasság, amelyben a dalmatáké s mellettük az afrikai móroké volt a legjobb emberanyag. A hunoktól kezdve a római lovasság főfegyvere is az íj.

Ez a fejlődés, amely a római, illetve bizánci hadseregben a hunok óta a török és a katonai tekintetben az ő hatásuk alatt

fejlődött népek útján történt, több századon át folytatódik, a VI. században már alapvető jelentőségű, a VII. század elején pedig a fejlődés a bizánci hadsereg reformjában a legmagasabb pontját éri el. A dezorganizált bizánci hadseregnek ez az alapos és eredményes reformja egy hadászati műben van leírva, amely főleg a lovassággal foglalkozik, mint főfegyvernemmel és a bizánci hadsereg elé mint mintát egy török nép, az avarok lovasságát állítja.

Így a szerző a lovasság ruházatát és felszerelését tárgyalva, néhányszor azt mondja, hogy a bizánciaknak az avar mintát kell követniök: így pl. a kopjáról, a nyakpáncélról, a ló nyakának és szügyének vértjéről, a lovas köpenyről és a sátor formájáról beszélve, mindenütt szükségesnek tartja megjegyezni a szerző, hogy az avarokat kell mintául venni.

De amikor a bizánciak a török népek hatása alatt a seregeiket ijjal felfegyverzett lovas hadsereggé alakították át és átvették azoknak az öltözetét és fegyverzetét is, régi harcászatiakat és hadászatiakat is meg kellett változtatniok. És valóban azt látjuk, hogy a bizánciak e tekintetben is teljesen a török népek tanítványai.

Az említett hadászati munkából kitűnik, hogy a bizánciak eltanulták a török népektől, hogy a győzelmet ne tegyék fel egy lapra: A török népek bonyolultabb taktikai és stratégiai műveletek végrehajtására voltak képesek, mint a keletrómaiak és a perzsák. A tartalék alkalmazása, a lesek, többszörös hadvonalak nagy szerepet játszottak náluk.

Ez a török népek után igazodó reform a bizánci hadseregben olyan alapos volt, hogy a bizánci katonai írók számára 300 évvel később is ugyanezek az alapelvek voltak irányadók.

A török hadiművészetnek ugyanolyan hatását állapíthatjuk meg a németeknél is. Miután a magyarok egymásután semmisítették meg nyugat legnagyobb hadseregeit, a németek megértették, hogy csak akkor juthatnak velük szemben eredményre, ha a magyarok hadiművészetét átveszik: Henrik király az egész német hadsereget lovassággá tette és könnyűlovas, ijjal felfegyverzett csapatokat is szervezett, amelyek a magyarok harcmodorát utánozták.

Valóban sokkal modernebbnek találjuk a török népek hadiművészetét, mint a nyugatiakét és így természetes, hogy a Nyugat, amíg veszélyesek voltak, hozzájuk alkalmazkodott. Így, ha a magyarokra és bolgárookra vonatkozó adatokat végignézzük, megértjük, hogy bizonyos tekintetben olyan felfogásuk

volt, amelyet ma is helyesnek tart a haditudomány. És pedig, hogy arcvonalukat kisebb harci egységekre tagolták, nem hadosztályokra, mint a bizánciak, hanem önálló zászlóaljakra: a hadvezér így könnyebben mozgatható egységekkel rendelkezett. Csatarendjüket több vonalban állították fel. Nem sablonokhoz igazodtak, hanem a helyzetek adottságait használták ki. Csatarendjük általában olyan mély volt, hogy módot adott a hadvezérnek a viszonyoknak megfelelő kombinációkra.

Az ősi taktikának megfelelőleg használták ők is a csalogató harcmódot: színleg visszavonultak és amikor az ellenség sorai az üldözésben felbomlottak, visszafordultak és újra felvették a harcot.

Szintúgy tudjuk, hogy az ellenség üldözését nem hagyták abba azért, hogy zsákmányoljanak, hanem folytatták ellenfeleik teljes megsemmisítéséig. Erre vonatkozólag a következőket mondja a magyarokról és a bolgárokról Bölcs Leó császár: Amikor meg ellenségeiket megfutamították, minden mást mellékesnek tekintenek és kíméletlenül üldözik, semmi másra nem gondolnak, csak az üldözésre. Mert nem elégszenek meg, mint a rómaiak, és a más népek, mérsékelt üldözéssel és zsákmányolással, hanem addig folytatják az üldözést, amíg teljesen tönkre nem teszik az ellenséget és erre minden módot felhasználnak. Ez szintén megfelel a modern katonai felfogásnak: a győzelem után a győzelem kihasználása, az ellenség megsemmisítése, amely a harc végső célja.

A bolgár-törököknél minden vasfegyvelmen nyugodott. A magyaroknál és bolgároknál uralkodó fegyvelemről, a vétkesek súlyos büntetéseiről is vannak adataink. Az ellenőrzés nagyon szigorú volt, — például I. Miklós pápa ezt írja a bolgárokról: Azt mondjátok, hogy hazátokban az a szokás, hogy mielőtt harchoz fognátok, a ti uratok egy nagyon megbízható és nagyon okos embert küld, aki megvizsgálja mind a fegyvereket, lovakat és egyéb dolgokat, amik a harchoz szükségesek és azokat, akiket hanyagul felkészülve találnak, halálra ítélik.

Mindezt elfogadhatjuk most is, a modern haditudomány is így tanítja. A bizánciak igyekeztek a török népek hadiszokásaihoz alkalmazkodni. De bármennyire is törekedtek a bizánciak arra, hogy hadseregüket a török népek mintájára szervezzék meg, hiányzott náluk a legfontosabb kellék. Nem rendelkeztek az ilyen stratégiához szükséges emberanyaggal.

De e népek fényes győzelmeihez az emberanyag kiváló értékén — a szigorú fegyelmen, kitűnő taktikán és stratégián — kívül, még volt valamire szükség.

Látva a bolgár-törökök, magyarok és más rokon népek katonai eredményeit, már előre is fel kell tennünk, hogy jobb fegyvereik voltak, mint ellenfeleiknek.

Valóban: a török népek szablya az a fegyvertípus, amely egyáltalában alapja az európai szablyavívásnak. A magyar szablya pedig, amely bizonyára egyező volt a bolgár-törökökével, a török népek szablyájának legfejlettebb fokát képviseli. A legjellemzőbb benne az, hogy míg az avar szablya fogója egyenes, a penge folytatása, a magyar szablyáé kb. 30 fokban a penge éle felé hajlik. Ez a ferdülés a vágásnak nagyobb erőt ad és az irányító csuklómozgást is megkönnyíti, biztosabbá teszi.

De a legjobban e népek íjja mutatja, hogy mennyire fejlettek voltak katonai tekintetben. A magyarok és bolgár-törökök íjja „összetett“ íjj volt, és pedig annak legteljesebb értékű fajtája: úgynevezett török, vagy turkesztáni, reflex-íjj. Ez olyan fegyver, amelyet sok munkával és hihetetlen ügyességgel készítettek. A szakemberek megállapítása szerint az összes népek íjjai közül a török íjnak van a legnagyobb átütőereje. (V. ö. Sebestyén Károly idevonatkozó tanulmányát.)

Ilyen íjjal való lövéshez kisebb erőre volt szükség, mint az egyszerű íjznál. Két nemrugalmas füle arra szolgált, hogy könnyebben lehessen összehúzni az íjj elasztikus részeit és egykarú emelő szerepét töltötte be. Az egyszerű íjznál 60 kg súlyra, vagy ennek megfelelő erőre van szükség, hogy a megfeszített húrt 70 cm-re kihúzzák, míg az összetett íjznál ugyanerre csak 20 kg erő vagy súly kellett ehhez. A célzás is sokkal biztosabb e félelmetes fegyverrel.

Az európai népek az euráziai lovaspásztoroktól vették át a kengyel használatát, amely a szkítáknál bőrből, az avaroknál már vasból volt. Tudott dolog, hogy a kengyel ismerete a lovaglóművészet főkelléke lett s a lovasság katonai értékét is erősen növelte.

A török népek kiváló hadseregeinek elsőrangú volt a hadellátása is.

Leó császár azt írja, hogy a bolgárok és a magyarok vonata közel, a csatarend mögött állott és hogy ménék és kancáknak nagy tömege követte őket élelemmel és tejjel való ellátás cél-

jából. Így azután gyorsabban mozoghattak, mint a bizánci hadseregek. A bizánciaknak ugyanis élelmezésükre rengeteg szarvasmarhát kellett magukkal hurcolniuk, ami túlságosan lassúvá tette a mozgásukat.

De a bolgárok és a magyarok, mint más rokon népek, *konzervet* is használtak. A nyugati írók ezt a tényt is igyekeznek felhasználni arra, hogy e félelmetes harcosokat még sötétebb színben tüntessék fel, azt mondva, hogy nyershúst esznek, amelyet nyereg alatt puhítanak meg. Pedig hát éppen ez volt az, ami nélkül nem élhet meg modern hadsereg, *a konzerv*. Így tehát ezer évvel előbb volt konzervhúsuk, mint a nyugati hadseregeknek. Éppen ez az, ami által felülmúlták ellenfeleiket gyorsaságban. Ez a lenézett, a nyugati íróknál megvetéssel emlegetett nyershús, a valóságban ügyes találmány és pedig hosszú időre elálló, kis helyet elfoglaló szárított hús. Egész Keleten — de szintúgy a magyar puszták lakói is — használják ezt a „pasztarmá“-t, a szárított húst. A török népek harcosai zsákban a nyeregre akasztva, szóval nyeregtáskában hordták magukkal. De volt szárított tej és tésztakonzervük is. Mindezt használta még Csingisz kán hadserege is, — valóban, ennek a hadseregnek az eredményei, az, hogy a Távol-Keletről eljőve, messze nyugaton nagy eredményeket ért el, nem érthetők meg másképp, mint hogy olyan szervezete volt, amelyet semmi távolság sem tudott megakadályozni abban, hogy gondoskodni tudjon a hadsereg élelmezéséről, felszereléssel és hadianyaggal való ellátásáról.

Ez a lehetőség, hogy mindig volt velük hosszú időre való eledel, és pedig olyan, ami kis helyet foglalt el, ezeket a hadseregeket mozgékonyabbakká és gyorsabbakká tette, mint a bizánci és nyugateurópai hadseregek voltak. Ez volt az egyik legfontosabb oka annak, hogy óriási területeken mozoghattak, gyorsan csoportosulhattak a szükséghez képest. Ez pedig a győzelem legfőbb kelléke.

RUHÁZAT.

Mint láttuk, a bizánciak átvették a török népektől a lovas-ság fegyverzetén kívül a ruházatát is. E népek ruházata általában befolyással volt az európai divat kifejlődésére is.

A bolgár-törökök térdükön alul érő felsőkabátot, köpenyt viseltek. Ilyen köpenyük volt az avaroknak is, már pedig van egy forrásunk, amelyből világos, hogy a bolgár öltözet azonos volt az avarral.

Az összes ránk maradt adatokat figyelembe véve, a bolgár-török és magyar lovas köpenyét így kell elképzelnünk: a felső része, meg az ujjai a lovas testéhez simultak, alul meg bő szoknyában folytatódott a köpeny, néha egészen az alsó széléig kétfelé nyílt.

A köpeny alatt testhez simuló rövid kabátot és nadrágot viseltek. (V. ö. különösen a preszlávi rajzot és a bolgárok és magyarok ruháját a miniatűrökön. L. XXXII. tábla.)

42. ábra. Pliszikai kőrajz.

Csizmát hordtak. Erre a legérdekesebb adatot az orosz évkönyvekben találjuk: amikor Vladimir a „nizovszki“ bolgárok közül foglyokat ejtett, Dobrinja bojár a következőket jelentette fejedelmének: „Láttam a foglyokat, mind csizmát viselnek“.

A lovasnak volt még szüre is, amely rossz időben betakarva az egész lovas fegyverestől, hogy ne ázzék meg az íja.

A bolgár-török feje kétféle főveggel volt betakarva. A felső nemezből készült, s szélén bőrrrel szegve, vagy pedig bőrből való s a szélén visszahajtott hegyes süveg volt. E süveg formájára a legjobb adatot nyújtja egy pliszikai rajz (42. ábra). A bolgár-török, amikor tiszteletét akarta kifejezni, levette a süvegét és a hóna alá csapta. A volgai bolgárokról ugyanis ezt

olvassuk: „A bolgárok süveget viselnek (ennek a bolgár neve: kalensuva volt). Ha a király kilovagol, nincs kísérője. Ha a piacon áthalad, mindazok, akik ott vannak, felállnak s süveget emelnek s azt hónuk alá teszik, s csak akkor teszik ismét fel, amikor már elhaladt. Hasonlóképen tesznek, akik a király színe elé járulnak, előkelők, valamint a csekély állásúak, sőt saját fiai és testvérei is, akik valamennyien, amint őt megpillantják, lekapják süvegeiket a fejükről és a hónuk alá teszik, s ezután fejükkel feléje bólintanak s mindaddig állnak, míg ülésel meg nem kínálja őket. Aki előtte leül, térdére ereszkedik. Süvegét előbb fel nem teszi, míg a király szeme előtt van, csak azután fedi magát be vele.“

Tehát a bolgár-török ember úgy adott tiszteletének kifejezést, hogy levette a süvegét. De a feje ekkor sem maradt födetlen. Ugyanis I. Miklós pápától azt kérdezik a bolgárok, hogy „szabad-e a vászonköteléket a fejükön tartani, amikor belépnek a templomba“. Ez a „vászonkötelék“ bizonyosan nem a süveg, mert, mint látjuk, a bolgárok, ha tiszteletüknek akartak kifejezést adni, mindig levették és hónuk alá csapták a süvegüket, ha pedig a bolgár-török ember földi embert is megtisztelt azzal, hogy megsüvegelte, nem hihetjük, hogy megkérdezte volna azt, hogy szabad-e az Isten előtt, a templomban a fején tartania a süveget. A bolgároknak ez a kérdése tehát csak azt jelentheti, hogy két fejfödőjük volt, — alul könnyű, vászonból s e fölé bőr, vagy bőrrrel szegett nemezsüveget húztak. Mivel tiszteletüket süvegük levételével szokták kifejezni, azt hitték, hogy a templomban süvegük levételével megadták az Istennek a köteles tiszteletet, a könnyű sapka a fejükön maradhat. Tehát a bolgár-törökök fején vászonturbán, sapka volt, ezt hordták otthon s amikor elmentek, ráhúzták a süveget.

Hogy szintúgy a magyarok is vászonsapkát vagy turbánt hordtak, mégpedig otthon, vagy ha kimentek, a süvegük alatt, arról Gardīzi győz meg bennünket, aki elmondja, hogy a magyarok öltözete az arabokéhoz hasonló egyebeken kívül azért is, mert turbánszerű fövet viselnek.

Szintúgy ma is egy alsó fejfödő fölé húzzák a kalapot a kirgizek.

Az alsó fejfödő az endzei férfiszobor fején kis kerek sapka, a szélén szegélypánttal. Ugyanilyen pántok haladnak a sapka tetején keresztül előlről hátra és a jobbszélről a bal-

szélig. Ezzel teljesen egyező sapkát más török sírszobrok fején is találunk.

Az endzei női szobor fején magas fejfödő van. Ugyanezt találjuk az összes női kőszobrok fején is: a hajból semmi sem látszik, tehát a nők haja be volt fedve. Hogy a bolgár-török asszonyok haja keleti szokás szerint el volt takarva, azt onnan is tudjuk, hogy a bolgárok megkérdezték I. Miklós pápától, hogy asszonyaik a templomban állhatnak-e letakart fejjel, vagy fedetlen fejjel kell állniuk.

A bolgár-török férfiak *hajviseletéről* itt csak annyit említek meg, hogy teljesen egyező volt a magyarokéval. Így Liutprand követi jelentésében elpanaszolja hogy Nikephoros császár az udvari ebéden elébe ültette a bolgárok magyar módra nyírt követét.

Hogy milyen hatással volt ez a ruházat általában a kultúrvilág divatjának kialakulására, tehát a mi mostani öltözetünkre is, az világosan kitűnik abból a tényből, hogy ahol csak megjelentek ezek a török népek, Európa és Ázsia népei átvették tőlük a lovasruházatot. Ennek egészen természetes magyarázata van. A bolgár-török, magyar stb. hadsereg nagy katonai értékének igen fontos előfeltétele volt egyebeken kívül a lovas praktikus ruházata és felszerelése is. S a célszerűség rendszerint esztétikai szempontból is kielégítőbb formaadással jár. Így természetes, hogy ennek a ruházatnak szépsége és praktikus volta meghódította ellenfeleiket is.

Így tudjuk, hogy a kínaiak nemcsak a könnyű lovasságot vették át ellenfeleiktől, de a taktikájukat, fegyverzetüket és öltözetüket is. De átvették mindezt a bizánciak is az Európába jövő török népektől. Wu-Ling-Csao királyról (Kr. e. 325—298) azt olvassuk, hogy „megváltoztatta az erkölcsöket, hun ruhát viselt, lovasokat és íjászokat gyakorolt be“. Vannak más adataink, amelyekből világos, hogy a kínaiak a könnyű lovasságon kívül a hunok stratégiáját is átvették. De vannak adataink a ruházat átvételére vonatkozólag is. A Kr. e. I. századból származó domborműveken, melyeken kínai és barbár katonák, valamint barbár követek ábrázolásai vannak, a lovasok mindkét oldalon egyformán vannak öltözve és felszerelve: térden alul érő köpeny és hosszú, kissé bő nadrág a ruhájuk. Süvegük hegyes és kissé előre van görbítve. Szintúgy a bizánciak is olyan praktikusnak találták e lovasok köpenyét, hogy ők is elfogadták a lovasságuknak. Bizonyítja ezt Ps. Maurikios, aki a bizánci lovasságról ezt írja:

„Bő és hosszú ruhájuknak kell lenni avar minta szerint elkészítve, — amellyel a lovasok a térdüket is betakarhatják és amelyek csinosak.“

Azután a tény után, hogy a bizánci hadsereg átvette az avaroktól a lovasköpenyt, alig kételkedhetünk abban, hogy az egyik bizánci hivatalos öltönydarab, a szkaramangion, az avar köpenyből származik. A bizánci udvari és általában a lovasöltözet hatása pedig az európai divat kifejlődésére egészen világos.

Ez a divat hatott a Bizánc általi hatáson kívül közvetlenül is. A morvákról azt olvassuk, hogy átvették a magyarok hajviseletét, — a miniatűrökből és a történelmi adatokból meg világos, hogy a szlávok és a vikingek is átvették a magyaroktól, bolgároktól és a rokon népektől a díszöltözetet. Így tehát az európai divatra nagy hatással volt az említett népek öltözete.

FÜRDŐ — TISZTASÁG.

Érdekes adataink vannak arra is, hogy a bolgárok gondot fordítottak a katonák tisztálkodására is. Nem szabad e tárgynál elfelejtenünk, hogy a mosdás-fürdés kultúrája sokkal régebbi Keleten, így például Észak-Ázsiában, mint Nyugaton.

Jellemző idevonatkozólag a bizánci udvar ceremóniáskönyvének egyik adata: A tábor rendezője köteles magával vinni a császár számára a *magyar*, azaz szkíta fürdőt, a „csergét“-t, bőrkáddal. Ez azt jelenti, hogy a magyaroknak egy tábori fürdőféléjük volt, amelyet a bizánciak olyan alkalmasnak találtak, hogy hadjárat alkalmával magukkal vitték a császár számára.

A *cserge* név világosan mutatja, hogy a magyaroknak ez a kultúrártéke is bolgár-török eredetű. Ezt a szót a bizánci szerző természetesen a magyaroktól hallotta, mint az átvett tárgy nevét. *Cserge* török szó, a jelentése sátor, tehát itt 'sátor fürdő számára', 'fürdő-sátor'. Már pedig, ha a X. században a magyar nyelvben egy kulturális fogalom nevéül török szót találunk, azt bolgár-török eredetűnek kell tartanunk. Ez a szó ma is megvan a magyar nyelvben és pedig *cserge* formában és sátor jelentésben, — már pedig e szóra a magyar nyelvben már a XIV. századból van adatunk, tehát az oszmán-török nyelvi hatást megelőző korból.

A *cserge* szó bolgár-török eredetű, meg maga a szokás is, hogy fürdősátraik legyenek bőrkáddal. Ezt a bolgár-török ere-

detű magyar kultúrszokást a bizánciak a bizánci udvarban szolgáló magyar zsoldosoktól tanulhatták.

Valóban nagyon érdekes adatok maradtak ránk arra nézve, hogy a bolgár-törökök nagyon fontos dolognak tartották a fürdést. Így Ibn Fadlan beszél a fürdésről a volgai bolgároknál: „Fürdés végett férfiak és nők közösen mennek be a vízbe, mezítelenül, anélkül, hogy magukat bármivel is eltakarnák. Paráznság náluk semmi szín alatt nem fordul elő. Ha valaki ez ellen vét, bármi állása is legyen, kézzel-lábbal négy cölöphöz kötik, amelyeket a földbe vernek s azután egy szekercével kettéhasítják a nyakától az ágyékáig. Éppen így tesznek a vétkes nővel is. Aztán mindkettő tetemét egy fára kötik fel. Minden igyekezettel azon voltam — mondja az arab író —, hogy a nőket rávegyem, hogy fürdéskor fődjék be magukat, de ebben nem értem célt.”

A dunai bolgárookra vonatkozólag még érdekesebb adataink vannak. I. Miklós pápa 6. válasza így szól: „azután azt mondjátok, hogy a görögök azt állítják, hogy semmi áron sem szabad szerdán és pénteken fürdőbe mennetek“. Szóval a bolgárok olyan gyakran fürödtek, hogy amikor a görög papok megtiltották, hogy szerdai és pénteki napokon a fürdőbe járjanak, ez korlátozta őket és ezért megkérdezték a pápától, hogy fel szabadulhatnának-e a tilalom alól.

A fürdésnek-mosakodásnak e népek vallásában is volt szerepe. Mint fentebb láttuk, Krum az Aranykapu előtt, miután véres áldozatot mutatott be, megmosta a lábát a tenger partján, megmosta magát egészen és meghintette vízzel a katonáit is, tehát amikor Krum áldozott, vízre volt szüksége, hogy megtisztítsa magát és katonáit, hogy az paralizáljon, távol tartson minden tisztátalanságot.

Ugyanígy kell magyaráznunk a mádarai ásatások folyamán feltárt fürdőmedencét, amelyről azt tartom, hogy kultusz-célokra szolgált: mint fentebb láttuk, a török népek a víznek megtisztító jelentőséget tulajdonítottak. Ezért temették halottaikat vizek, források mellé és áldozatok szintén vizeknél, forrásoknál. S mivel tudjuk a bolgár-törökökről, hogy amikor a kán véres áldozatot mutatott be, meg kellett mosnia magát s meghinteni vízzel a katonáit is, természetes, hogy a Mádarában feltárt bolgár-török szentély közelében, amelyben áldoztak, kellett lenni vízmedencének is, hogy a kán, vagy más táltos, miután áldozott, elvégezhesse a mosdás és meghintés ceremóniáit.

A BOLGÁR-TÖRÖK KULTURÁLIS HATÁS AZ ÓBOLGÁR NYELVBEN.

A bolgár-törökök kulturális hatása kitűnik nyelvüknek a bolgár nyelvben s ennek révén általában a szláv nyelvekben való nyomaiból.

A kutatók e tekintetben csak a mennyiség után ítélték s így azt állapították meg, hogy a hatás jelentéktelen, de mi e nyomokból levontuk a kultúrhistóriai következtetéseket, megállapítottuk, hogy

bármennyire szerények ezek a nyomok mennyiségben, — minőségük szerint komoly értékűek: oly szavak ezek, melyek művelődés szempontjából jelentősek. Így:

Egyes szavak világosan vallják, hogy milyen nagy volt a bolgár-törökök jelentősége az általuk megszervezett szlávásra ruházat, kényelmesebb házi élet és fényűzés szempontjából. Ilyen kényelmi és luxusdolgokat a bolgár-törököknél láttak és az ő nyelvük szavaival nevezték a bolgár-szlávok. Ilyen szavak a *чѣпак, дохѣтор, тѣкѣр, бѣлѣуг*.

Így például az óbolgár *чѣпак* szónak tipikus bolgár-török formája van s arra tanít bennünket, hogy a bolgár-szlávok a bolgár-törököktől újfajta ruházatot vettek át. Láttuk, hogy a török népek általában nagy hatással voltak az európai ruházat kialakulására. Az óbolgár *чѣпак*, újbolgár *čipag*, amely a női ruha felső részét, mellényformát jelent, azt mutatja, hogy a szláv lakosság a bolgár-törököktől átvette ezt a mellényszerű zekét, kabátot.

A szintén tipikus bolgár-török formát megőrző óbolgár *дохѣтор* szó azt mutatja, hogy a szlávok a kényelmesebb házi berendezésnek olyan eszközeit vették át szervezőiktől, mint a „fejpárna“.

Ugyane csoportba tartozó másik két szó fényűzésről beszél: óbolgár *тѣкѣр*, magyar *tükör* és óbolgár *бѣлѣуг*, bolgár *bělčug*, „gyűrű“, „abroncs“, bolgár-török *biličug*-ból v. ö. magyar *bilics* (mai *bilincs*).

Egy másik csoport a bolgár-török kultusz és művészeti (eredetileg szintén kultusz!) tárgyak hatására mutat. Ilyen szavak például a *kap* és a *kovčeg*, meg a nem biztosan megállapított eredetű *kumir*.

Az óbolgár *kap*, „kép, szobor, idol“ szóhoz v. ö. a bolgár-törökből átvett magyar *kép* és ócsuvas *kep* szavakat. Hogy ez a szó belekerült az óbolgárba, annak az a magyarázata, hogy a szobroknak szerepe volt a bolgár-törökök vallásában; erről

már fentebb szólottunk. Így tehát érthető az, hogy a bolgár-szláv irodalmi nyelv megteremtői, amikor az ennek megfelelő görög szót a maguk nyelvére akarták fordítani, a megfelelő bolgár-török szót adták.

Az óbolgár *kovčeg*, bolgár *kovčeg* 'koporsó' mutatja a megfelelő köztörök szó, *kovurčak* dunai bolgár mását, v. ö. magyar *koporsó*. Ez is fontos kultúrszó.

Még fontosabb az, hogy ez átvételek közt az államszervezetre, osztályokra, rangokra és hivatalokra vonatkozó szavakat is találunk, ami tanúsíthatja, hogy milyen hatással voltak a bolgár-törökök a szlávok szervezésére; ilyenek: *boljarin*, *župan*, *čigot*, *san*, *samłčii*, *ban*, *tepči*.

A bolgár-török vezetőrend neve *boila*. Ez a szó a X. században a szláv fonetikának megfelelőleg *bolja* lett, majd a 'valamihez tartozó' jelentésű *-ar* képzővel *boljar*.

Zsupan, egy kerület főnöke, valószínűleg bolgár-török szó, t. i. a bolgár-török kánok felirataiban levő többi címek is bolgár-török eredetűek s ezek között találjuk a *zsupan* címet is.

A *samłčii* szóról a kutatók úgy beszélnek, mintha azonos, legalább is azonos gyökerű lenne a *sanł* szóval, holott itt két teljesen különböző, óbolgárba került bolgár-török szóval van *dolgunk*. A tipikusan bolgár-török óbolgár *samłči* a török *san* „szám“ szóból származik, amelynek bolgár-török alakja *sam* volt, v. ö. magy. *szám*, csuvas *sum*. De nemcsak a szó töve, hanem a *-či* képző is bolgár-török, amely több bolgár-szláv szóban is megőrződött. *Samłči* „számvevő“. Ezzel szemben *sanł*, „hivatal“ ugyanolyan formájú és jelentésű köztörök szó megfelelője.

Az óbolgár *čigot* a *čig*, *čigä*, sánc, sáncerődítmény jelentésű szóból származik, jelentése udvari ember, gárdista.

A *bán* szó egy bolgár-török *baγan* formából származik. V. ö. *Bayan* bolgár kán nevét és a magyar *bán* szó régi magyar *bahan* őseit.

A *boljarin*, *san samłčii*, *župan*, *bán*, *čigot* azt bizonyítják, hogy a bolgár-törökök a bolgár-szlávok állami és rendi szervezésére oly maradandó hatást gyakoroltak, hogy még a szervezetre vonatkozó szavakat is átvették.

De többet is bizonyítanak ezek a szavak, azt, hogy ez a bolgár-török szervezet e nép állama határain messze túl is mintakép és hatóerő volt, azt bizonyítják, hogy a bolgár-törökök államában Bizánc mellett új központ, új udvar jelent meg, amely a Balkán lakói számára példát és erőt, gazdagságot és

fényt mutat, — s emellett nekik elfogadhatóbb, hozzájuk közelebbálló formában. Így érthető, hogy a bolgár-törökből származó óbolgár *boljar* szó belekerült az oroszba, szintúgy a kultúra, sőt írás szempontjából a legutóbbi időkig teljesen bolgár alkatú románok nyelvébe is. Szintúgy a zsupan és bán szó is elterjedt más népeknél is. Hogy a bolgár-török állami és rendi szervezet milyen nagyjelentőségű a Balkánon, mutatja a fentnevezettekén kívül az is, hogy a horvátok legfőbb méltóságának a neve *tepčij* volt, később Szerbiában és Boszniában *tepčija*. Jirecsek szerint a szó töve és jelentése ótörök, a hunokhoz, vagy avarokhoz van köze. Idézi a középázsiai *tapu* „Merkzeichen des Viehes” szót. Mi itt csak annyit jegyzünk meg, hogy az orchoni feliratokban *tamyacy*, pecsétőr, így egyjelentésű lenne *tepčijel*. Nem lehetetlen azonban, hogy egy *topči* szó szlavizált *tepči* formájával van dolgunk.

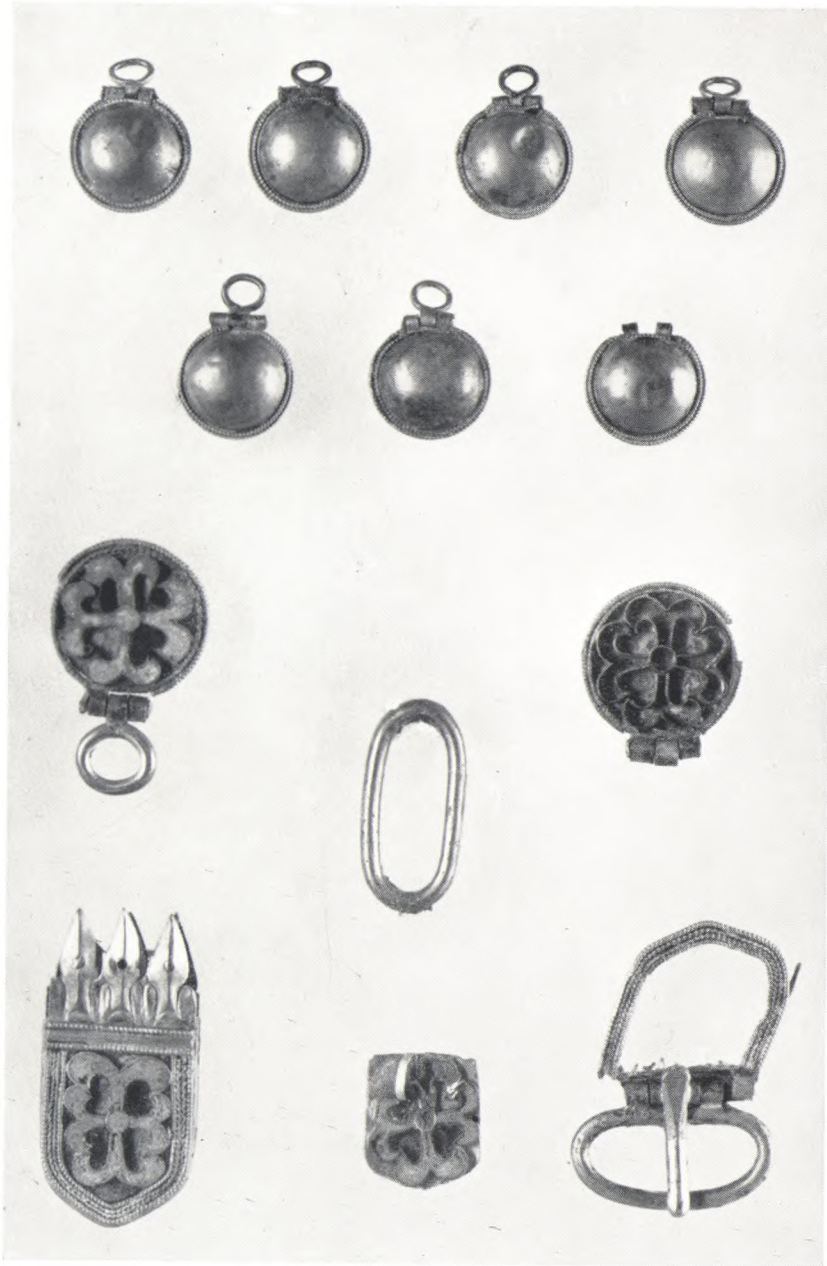
Tiszta bolgár-török szavak még a *bělęg*, *šaran* stb.

A BOLGÁR-TÖRÖKÖK HATÁSA A SZLÁVSÁGRA.

A bolgár-török szervezetnek és kultúrájának a jövevényszavakból kitűnő közvetlen hatásán kívül, közvetve még nagyobb hatása volt. Ez a szervezet adott módot a szláv írás, irodalom, kultúra kialakulására is.

Tudniillik a bolgár-szláv írás, irodalom, kultúra az anyja egyáltalán a szlávság kultúrájának s hihető-e, hogy ilyen bolgár-szláv kultúra előállhatott volna, ha itt nem lett volna egy ősi kultúrális szervezet, amely erre alapot nyújtott. Csak, ha látjuk, hogy Omurtag kán hatalmas palotákat építtet, szobrászati alkotásokat készíttet, feliratokat véset kőbe, tehát udvarába művészeket, építészeket, tudósokat gyűjt össze, csak akkor értjük meg, hogy dédunokája az új szellemnek megfelelő építészeti s tudományos központot alkothatott udvarában. Megértjük, hogy a kultúra fejlesztése itt tradíció s az államszervezet szükséglete. Ez azt jelenti, hogy: csak olyan hatalmas állam, mint amilyent a bolgár-törökök létrehoztak, adta meg a módot, hogy a szláv világ szellemi emelkedésének bölcsője kialakuljon itt. Csak olyan kultúrális tradíció, amelyet a nagy kánok hagytak örökbe, lehet a forrása annak, hogy Boris és Simon cárok olyan központokat teremtettek, amelyek létrehozhatták a szlávság írását, irodalmának alapvetését s általában a szlávság műveltségére nagy hatással voltak.

Ismeretes, hogy Boris és még inkább Simon cár udvarában született meg az az írás és irodalom, amely a bolgárokon kívül

A mádarai első aranyöv.

XXVI. TÁBLA.

Réhovszko-kalei lelet (a ruszcsuki múzeumban). (Természetes nagyság.)

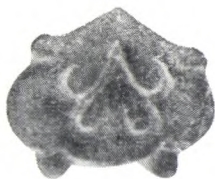

Tárnovó. (Természetes nagyság.)

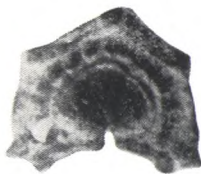
XXVII. TÁBLA.

19x17 mm

21x21 mm

20x16 mm

22x20 mm

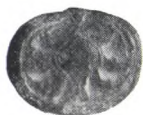
43x43 mm

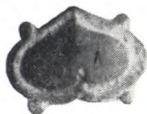
24x20 mm

Pliszka leletek.

XXVIII. TÁBLA.

24x21 mm

26x18 mm

20x13 mm

32x27 mm

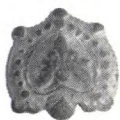
30x18 mm

32x25 mm

27x22 mm

20x19 mm

27x21 mm

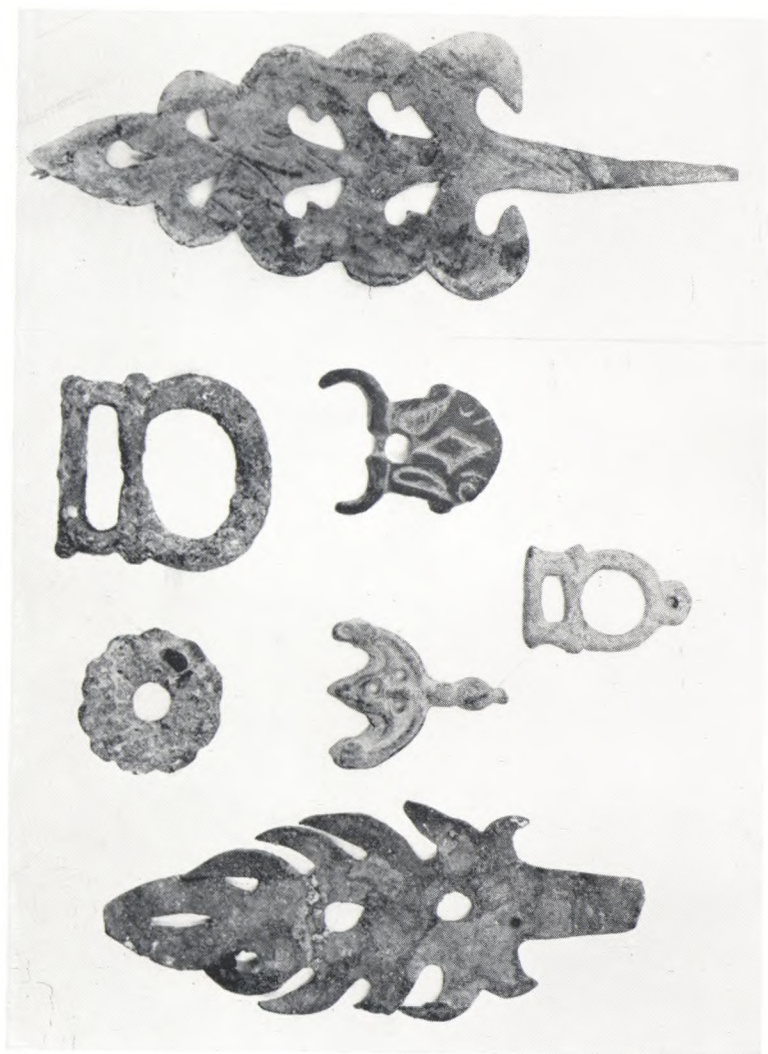
46x31 mm

52x36 mm

Preszlávi leletek.

A felső sorban a 2. réz, a 4. ólom, a többi tárgy bronz aranyozva, csak a 3. sor 3. darabja nincs aranyozva. A 3. sor 4. darabja mindkét felől aranyozva.

Preszlávi leletek. ($\frac{3}{4}$ nagyság.)

XXX. TÁBLA.

Kerámika a tárnová múzeumában.

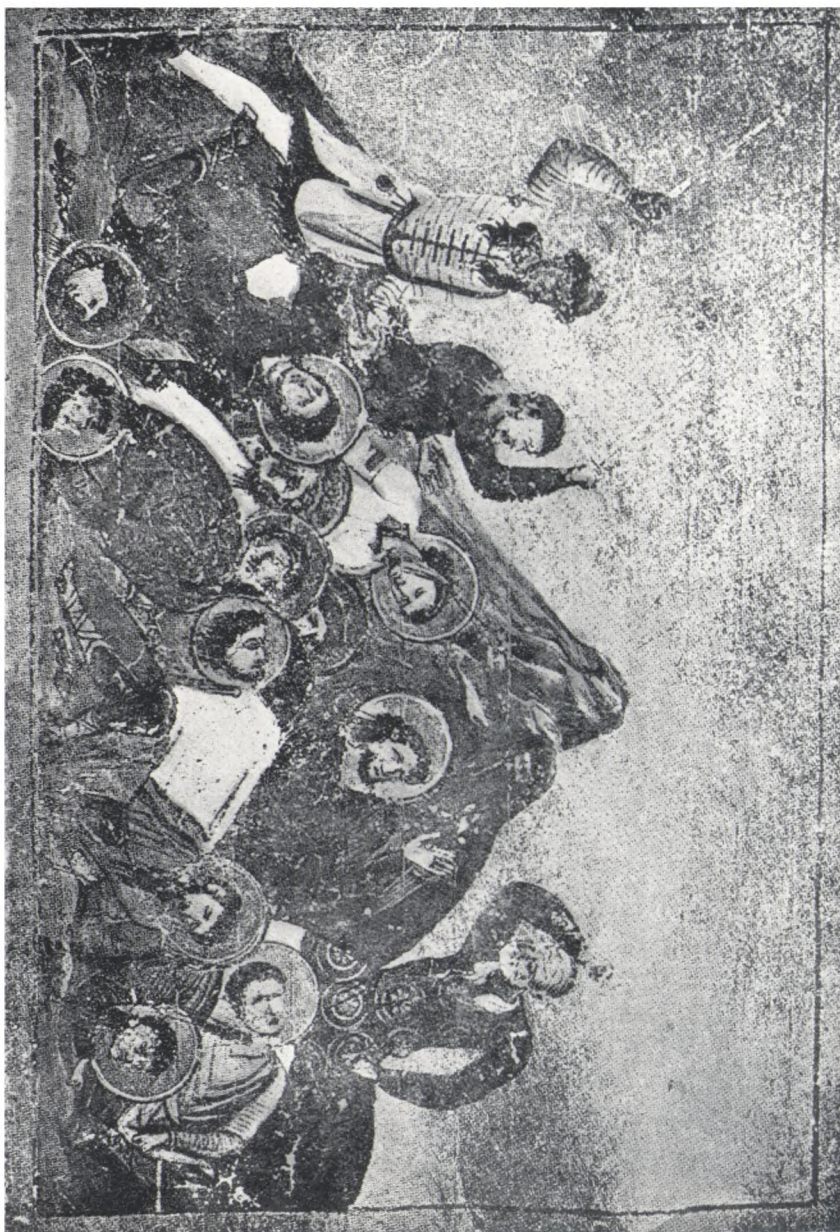

XXXI. TÁBLA.

Aranyipityék a Bolgár Nemzeti Múzeumban.

Keresztényeket mészároló bolgár harcosok II. Basileios Menologionjából.

az oroszok, szerbek és románok kulturális fejlődésére is döntő jelentőségű volt. Nem kevésbé fontos szerepet játszott Bulgária, de általában a szláv népek szempontjából a makedon-bolgár kultúrközpont.

De a szlávok nagyobb részének „szent” nyelve lett maga a bolgár nyelv is, szintűgy a románoknak is. Ugyanígy más kultúrelemek tekintetében is a bolgárok adták az alapot a szláv világnak, így pl. a műiparban.

Hogy ez a bolgár műveltség, bármennyire keresztyén és egy szláv nyelven beszélő nép kultúrája volt már, bolgár-török forrásból származik és abból táplálkozik, arra világos adataink vannak. Így pl. tudjuk, hogy a bizánci udvarban bizonyos korszakban a bolgár követet illeti meg az első hely az idegen követek között. Ez a keresztyén követ (aki egy mélyen vallásos, életében szentnek tartott s a bizánci udvarral rokonságban levő keresztyén uralkodót képviselt, s akit az emiatt mélyen megbántódott német követ elé ültettek) elől leborotvált, hátul három ágba font hajjal, aranyveretekkel díszített övvel ült kollégái előtt. Tehát annak a bolgár cárnak a képviselője, akit a historikusok (alaptalanul) azzal vádolnak, hogy a bolgarság népi sajátságait feláldozta keresztyén-bizánci ideákért, egészen keleti emberként áll előttünk és a keresztyén császár udvarában mint cárja reprezentánsa is megőrzi bolgár-török kultúrája tradícióit. Tehát ez a kultúra ebben a korban még annyira élő kultúra volt, hogy a kegyes keresztyén cár se tartotta szükségesnek, hogy változtasson rajta, — mint aki maga is részese ennek a kultúrának. Sőt egy bizánci forrás kiemeli azt is, hogy ugyancsak Péter cár családtagjai „bolgár ruhában” jártak.

Szintűgy az építészetben, a szobrászatban, ötvösségben és keramikában is azt láttuk, hogy a bolgár keresztyén kultúra nem szűnt meg a bolgár-török kultúra kifogyhatatlan forrásából meríteni. E tekintetben Pliszka, Mádara és Kalugerica ásatásainak keresztyén rétege is sokat nyújt, de különösen sok várható a jövőben a preszlávi és a tárnovói ásatásokból. De már mostani anyagunk alapján is megállapíthatjuk, a következőket:

Mindezek a helyeken, különösen Preszlávban és Tárnovóban találunk régi, „tisztá” bolgár-török formákat, de keresztyén-bolgár anyagot is, amely egyrészt azt mutatja, hogy a X—XII. századokban még milyen erősen éltek a bolgár-török kultúra tradíciói, de másrészt azt is, hogy itt találhatók a későbbi bolgár művészet gyökerei, meg hogy ez a bolgár művészet egyáltalán az egész szlávra nagy hatással volt. Tehát a bolgár keresztyén kultúrközpontok hatása nagy volt a szláv

világ kultúrájának létrehozására irodalmuk, műiparuk, egész kultúrájuk által.

De amellett, hogy Pliszka, Mádara, különösen Preszláv és Tárnovó kiásása által annyira gazdagíthatjuk az anyagot, hogy a bolgár műveltség karakteréről egyre világosabb képet adhatunk, más helyeket is meg tudunk jelölni, amelyekben ezt az átmeneti kort szintén szemléletesen mutathatjuk be. Kalugericai ásatásainkon kívül megállapítottunk e tekintetben eddig nem ismeretes lelőhelyeket — Sument, Ruzsicsuk, Szvistov (Sztefanov múzeumi őr anyaga) és Vidin (Atanaszov V. múzeumi őr anyaga) környékét. Mind e helyeken vannak leletek a bolgár-török korból, de a bolgár-kereszténység kezdetéről is.

Ezzel bizonyíthatjuk egyfelől azt, hogy a bolgár-törököknek nemcsak Pliszkában, Mádarában, Endzsében, Preszlávban (tegyük most hozzá Idzsiket és Sument is), tehát a sumeni síkságon voltak kultúrcentrumaik, de legalább is Szilisztra, Ruzsicsuk (a rēhovoi vár), Szvistov és Vidin mellett is, bizonyára nem kevésbé Dobrudzsában, ahol a jövő kutatásai e tekintetben bizonyára nagy eredménnyel fognak járni. Tehát az a vélemény, hogy a bolgár-törökök államuk központjában táborozó harcos-horda voltak, nemcsak hogy a történelmi tények ismeretével ellenkezik, de a régészeti anyag ismeretének hiányán is alapszik. Sőt bizonyos vagyok abban, hogy mint a bolgár-török állam szívében és az összes fontos dunai pontokon, úgy az ország belsejében is sok bolgár-török anyagot fogunk találni, bizonyítékaul annak, hogy itt egy a kor viszonyait tekintve nagyszámú és figyelemreméltó kultúrfokon álló néppel van dolgunk. Másrészt pedig ezáltal azt is bizonyíthatjuk, amit már a preszlávi stb. régészeti leletek alapján feltehattünk, hogy a bolgár-török kultúrára épült a bolgár-keresztény kultúra, amely pedig alapja lesz általában a szlávok kultúrájának.

Mint láttuk, a szláv világ e tekintetben a dunai bolgárok, a magyarok, a volgai bolgárok és a sok századon át bolgár kézben levő északkaukázusi és Don—Dnyeper-közi kultúr-tűzhelyek fénysugarai hatása alatt állott.

Íme, még nagyobb ok arra, miért kell e helyeken, Pliszkán és Mádarán kívül, Preszlávban, Tárnovóban, Idzsikben, valamint Ruzsicsuk, Szvistov, Vidin és Szilisztra mellett és a Dobrudzsában ásatni.

Így tehát a szláv művelődés kialakulása kutatóinak központjává avatja Bulgáriát nemcsak a bolgár nyelv, de a bolgár régészeti anyag is.

BEFEJEZÉS

Semmi sem mutatja világosabban a bolgár-törökök művelődési, alkotó- és befogadóképességét, mint az a tény, hogy mindenütt, ahol megtelepedtek, nemcsak hogy át tudták venni az idegen kultúrák elemeit, de tovább is fejlesztették, — valószínűleg ez az egyetlen magyarázata annak, hogy miért voltak képesek állandó államokat alkotni.

Keleten, a Volgánál a X. század elején a mohamedán hitet vették fel a bolgárok — és kis idő múltán már úgy állnak előttünk, mint akik nemcsak hogy lelkes hívei az új vallásnak és kultúrának, de mint az egész iszlám-világra fontos alkotók a kultúrában és a tudományban. Bolgár tudósok olyan tudományos munkákat írtak, amelyek az egész mohamedán-világban ismertek voltak. Egyik históriát írt, a másik orvosi munkát, a harmadik tudományos expedícióra vállalkozott, elment Bulgary városától 700 kilométernyire egy magas hegyre, hogy asztronómiai megfigyeléseket tegyen, amelyeket arab nyelven adott ki.

Ugyanezt látjuk a Balkánfélszigeten is. Gondoljunk csak a szlávság apostolai, Kirill és Metódi működésére. A morva fejedelem hívására mentek északra. De mivel meghívásuknak csak politikai célja volt, mihelyt a morva politika új útra tért, tevékenységüknek is meg kellett szűnnie. Viszont Bulgáriában a bolgár-törökök létrehozta állami szervezet és kultúra szilárd alapot adott ilyenféle munkára. A valóságban a két apostol munkája is a bolgárságban gyökerezik. E két szaloniki ember bolgár-szláv nyelvre (annak makedon nyelvjárása) fordítja le a bibliát. S a szlávság apostolainak tanítványai közreműködésével előállott bolgár-szláv irodalom nyelve olyan nép nyelve volt, amely a bolgár-török kultúrközösségben növekedett fel. Az irodalom szláv nyelvében ugyanis igen fontos kultúrszók találhatók, amelyek a bolgár-török nyelvből származnak. Ez kétségtelenül mutatja, hogy a szláv irodalom megteremtői, amikor bolgár-szláv nyelvükből hiányzott valamely kultúrfogalomra szó, a bolgár-törökök nyelvéből kölcsönözték.

Tehát a volgai bolgároknál, meg a dunai bolgároknál is azt látjuk, hogy nemcsak, hogy át tudták venni az idegen kultúrák elemeit, de hamarosan az új világ szempontjából is fontos alkotók lesznek. A nagy bolgár kánoknak, Krumnak és Omurtagnak a dédunokája, Simon cár nemcsak jó keresztyén, de megadja annak is a lehetőségét, hogy olyan irodalom fejlődjék ki, amely az összes szláv népek szellemi tápláléka lett. Krum leszármazottjának az udvarában született meg maga az írás is, amelyet mindmáig használ a szláv népek nagyrésze. Ez csak úgy magyarázható meg, hogy a dunai bolgár-törököknek nagy kultúrájuk és az új kulturális elemek befogadására való képességük volt. Csak e képesség folytán tudhattak államot, állami központokat, állami hatalmat létrehozni, ami egyedül tud áldozni kultúrfókuszok létrehozására és fenntartására. Így lesz teljesen érthető, hogy miért éppen a hatalmas Bulgária fővárosából, Krum és Omurtag nagy unokájának udvarából áradt ki a világosság az egész szlávásra: sok századon keresztyül, sőt az újkorban is a szlávság nagyobb része, meg a románok is, az óbolgár-szláv nyelvet használták szent nyelvül s Bulgáriából, az óbolgár irodalmi művekből táplálták irodalmukat. Sőt még a török uralom korában is a bolgároktól vártak ezek a népek könyveket, művészeket, egyházi embereket, s a bolgároknak maguknál kulturális szempontból felsőbbrendű embereket láttak.

S abból, hogy amint az írás és az irodalom, a bolgár művészet is, amelynek bolgár-török gyökerei voltak, s általában az egész bolgár kultúra nagyon erős hatással volt a szlávok fejlődésére s ösztökélőként szerepelt, a következőket állapíthatjuk meg: Eddig annyit tudtunk, hogy az óbolgár irodalom döntő jelentőségű volt a szlávság nagyobb részére és a románokra, most azt találjuk, hogy nemcsak az óbolgár irodalomnak, de a bolgár-török kultúrában gyökerező bolgár-keresztyén műiparnak is ilyen jelentősége volt a szlávokra. Ez azt jelenti, hogy a bolgár-keresztyén kultúrközpontok általában nagy hatással voltak a szláv világ kultúrájának létrehozására. Tehát Bulgáriában a keresztyénség felvétele után kialakult egy kultúra, amelynek alapját és lehetőségét a bolgár-török szervezet és műveltség adta meg s amely csak a bolgár-török műveltségnek helyi és bizánci elemekkel való összefonódása által jöhetett létre. E kulturális formáció egyetemes jelentősége úgy érthető meg, hogy megelőlegezte a Kelet-Európa lakói számára az átvételt, mint a tiszta bizánci kultúra, tehát a már

keresztyén bolgárok alkalmasabbak voltak a keresztyénség (pl. bolgárok térítették meg az oroszokat) s általában a keresztyén kultúra terjesztésére e körben, mint a bizánciak. S így a bolgár-törököknek jelentős részük volt abban, hogy a bolgárság olyan kultúrát alkotott, amely egész Kelet-Európában a művelődés terjesztőjévé tette ezt a népet. Mint láttuk, magyar földön is megvan a nyoma a bolgár-keresztyén kultúra hatásának.

Természetesen fontos az is, hogy a szervező bolgár-törökök kezébe itt megfelelő emberanyag került. Tudniillik a bolgár-szláv elem már előbb, a bolgárok honfoglalása előtt is századokon keresztül állott idegen, így bolgár-török kulturális hatás alatt is s így, ha állandó szervezetet nem is tudott alkotni, már fogékonyabb volt kultúra és szervezet elfogadására, mint más szláv népek.

De a bolgár-törökök legértékesebb alkotása a bolgár nemzet létrehozása.

Kétszáz esztendő folyamán a bolgár-törökök egymásután csatolták a bolgár nemzethez a „bolgár“-szláv törzseket: a legutolsó nemkeresztyén kánok, Perszian és Boris, a földrajzi helyzet természetes követelményének megfelelőleg folytatják és befejezik a makedon bolgárok Bulgáriához való csatolását, Bulgáriának az Égei-tengernél szükséges természetes kijáratait, Kavalla és Szaloniki irányában, amelyek felé már régen a kezükben voltak a főutak.

Így egyesítették csaknem az összes bolgár-szlávokat egy, és pedig olyan egységes nemzetbe, hogy amikor maga az államuk széthullott, kulturális keretei mégis fennmaradtak és fenntartották az egymáshoz tartozás érzetét. Lakói annyira egyesítve voltak egy nemzetbe, hogy e nemzet kulturális, nyelvi és egyházi közössége átélte tíz évszázadot annyira, hogy az ötszázéves török uralom végén mindenki éppúgy bolgároknak tartotta Dobrudzsa, Makedónia és Trákia lakóit, mint a „Dunai-Bulgáriáét“.

A bolgár nemzet kialakulása éppen a bolgár-török-kor végén fejeződött be, akkor, amikor Boris idejében megkezdődik a nagy átalakulás — a hit és kultúra tekintetében. De sem a keresztyénség és a vele járó változások, se tíz évszázad sok sorscsapása sem tudták összedönteni e kiváló tehetségekkel megáldott nép alkotását, amely egységes nemzetbe kovácsolta Mözia, Makedónia, a Dobrudzsa és Trákia lakosságát — a

bolgár nemzetbe. Ez a bolgár-törökök óriási szerepe a bolgár nép történetében.

Nyelvi, régészeti és történeti adatok alapján megállapítottuk, hogy a bolgár-törökök már az V. század előtt földműveléssel és fejlettfokú állattenyésztéssel foglalkozó s emellett iparos és kereskedő nép voltak. Kultúrájuk keleti eredetű, egyes elemei még abból a korból valók, amikor a török népek a kínai birodalom szomszédságában s annak kulturális hatása alatt éltek. A kínaiakhoz vezet a bolgár-török kultúra sok eleme, így például az első bolgár kánok névlajstroma olyan időszámítást mutat, amely az egész török-mongol területen ismeretes, s amelynek a bölcsője Kína. Nem kevésbé fontos volt az a kultúrhatás, amely a Kaukázusban és általában Dél-Oroszországban érte őket, egyfelől Perzsia, másfelől Bizánc, meg a déloroszországi tradíciók hatása. Természetesen mind e megmérhető, külső hatásnál jelentősebb az a sajátos életforma, amely messze keleti hazájukban ma már kikutathatatlan forrásból vette eredetét. A dunai bolgárok még balkáni hazájukban is megőrizték ősi kultúrájuk sok elemét: ősi a kőfaragásuk, ötvösségük, hadiművészetük, időszámításuk, írásuk stb. De sajátos művelődésük képessé tette őket arra is, hogy megálljanak a nyugati népek között, sőt, hogy erős szervezetet alkossanak ott, ahol arra az általuk meghódított tömegek nem voltak képesek, — szervezetet, amely nemcsak alkotni tudott, de hatni is óriási területre.

S ez ránk magyarokra alapvető jelentőségű a honfoglaló magyarság szerepének megítélése szempontjából, hiszen láttuk, hogy a magyarság e kultúra részese, s mint tudjuk, terjesztője is volt. Láttuk, hogy annyira közelrokon a két nép műveltsége, hogy a bolgár-török műveltség képe nem rajzolható meg a magyar s a honfoglaló magyarság műveltsége a bolgár forrásanyag nélkül. Szintúgy bizonyos, hogy Kelet-Európa műveltségének kialakulása nem érthető meg a bolgár-török s honfoglaló magyar műveltség hatásának ismerete nélkül.

Mi a magyarázata annak, hogy a bolgár-törökségnek és a magyarságnak, a keleti világból idekerülve, ilyen szerepe lehetett nyugaton?

Ez év május-júniusában, iráni tanulmányutamban tárgyi bizonyítékokat is találtam arra, hogy a népvándorlás népeinek, de különösen a hosszú ideig a Kaukázusban lakó bolgár-törökök és magyarok kultúrája erős kapcsolatban volt a perzsa kultú-

rával. Az Iránban találtam erre vonatkozó anyag egész világos. Ebből pedig az következik, hogy a bolgár-török és a magyar művelődés kialakulásában a perzsa világnak is szerepe van.

Így alakul ki lassanként egy kép, amely majd érthetővé teszi, miért jelent meg a bolgárság és a magyarság nyugaton olyan nagy kultúrával, hogy állandó államokat tudtak alkotni, kultúrával, amely kifelé is hatni tudott. Így értjük meg, hogy míg a népvándorlaskor előttük és utánuk jövő keleti népei mind elpusztultak, ez a két nép megállott a lábán, alkotni és hatni tudott: a bolgárok és a magyarok nemcsak hogy ősi keleti művelődés részesei voltak, de Kelet-Európában sok századon keresztül álltak a velük szomszédos kultúrnépek hatása alatt. A nyelvészeti adatok után most a régészeti adatok is kétségtelenül bizonyítják ezt.

Tehát e hatások kutatása által lesz teljesen érthető, hogy ez az ősi keleti kultúrán és a szomszédos magas kultúrák hatásán felnevelkedett két nép a Duna mellé jutva, alkalmazkodni s alkotni tudott.

E két nép története világosan mutatja azt, hogy a népek csak sok-sok század folyamán tudnak akklimatizálódni. Hiszen ha a bolgárság és a magyarság keletről egyszerre a Duna mellé került volna, mint a hunok és az avarok, elpusztult volna, mint ezek. Tehát ősi kultúra és az akklimatizálódásra szükséges idő, lassú nyugat felé való haladás a főokai annak, hogy a bolgárság és a magyarság nem pusztult nyugaton el, mint a többi népvándorlaskori népek, ez az oka annak, hogy kultúráilag hatni tudtak, kelet kultúráját terjesztetni és az európai művelődés egyik forrásává tudták tenni.

Csak abból, hogy a bolgár-törököknek és a honfoglaló magyaroknak olyan kultúrájuk volt, amely képesekké tette őket arra, hogy a nyugati kultúra elemeit is átvegyék s a magukéval összeolvassák, érthetjük meg, hogy állandó államot tudtak alkotni kelet és nyugat, észak és dél átjáróin, ott, ahol erre előttük egy nép sem volt képes. És csak így lesz világos előttünk, miért tudták betölteni a bolgár-törökök és a honfoglaló magyarok azt a hivatásukat, hogy Kelet- és Közép-Balkán, valamint a Közép-Duna vidékének szervezetlen és e miatt barbár támadásoknak folyton kitett népeit két erős államba szervezzék, amelyek biztosítani tudták lakosaikat idegen támadások ellen, megállították a népvándorlást.

Nemcsak erős organizációjuk, de szellemi és anyagi kultúrájuk tette őket erre képesekké.

1. The first part of the paper is devoted to a general
discussion of the problem of the origin of life.
It is shown that the problem is one of the most
important and interesting in the history of science.
The author discusses the various theories of the origin
of life, and shows that the most probable theory is
that of spontaneous generation. He then discusses
the evidence in favor of this theory, and shows that
it is supported by the facts of the case. The author
concludes that the origin of life is a problem which
has not yet been solved, and that it is one of the
most important and interesting in the history of
science.

2. The second part of the paper is devoted to a
discussion of the problem of the evolution of life.
It is shown that the problem is one of the most
important and interesting in the history of science.
The author discusses the various theories of the
evolution of life, and shows that the most probable
theory is that of Darwin. He then discusses the
evidence in favor of this theory, and shows that
it is supported by the facts of the case. The author
concludes that the evolution of life is a problem
which has not yet been solved, and that it is one
of the most important and interesting in the history
of science.

3. The third part of the paper is devoted to a
discussion of the problem of the development of life.
It is shown that the problem is one of the most
important and interesting in the history of science.
The author discusses the various theories of the
development of life, and shows that the most
probable theory is that of Lamarck. He then
discusses the evidence in favor of this theory, and
shows that it is supported by the facts of the case.
The author concludes that the development of life is
a problem which has not yet been solved, and that
it is one of the most important and interesting in
the history of science.

4. The fourth part of the paper is devoted to a
discussion of the problem of the extinction of life.
It is shown that the problem is one of the most
important and interesting in the history of science.
The author discusses the various theories of the
extinction of life, and shows that the most
probable theory is that of Cuvier. He then
discusses the evidence in favor of this theory, and
shows that it is supported by the facts of the case.
The author concludes that the extinction of life is
a problem which has not yet been solved, and that
it is one of the most important and interesting in
the history of science.

IRODALOM

A BOLGÁR-TÖRÖKSÉG JELENTŐSÉGE.

Fehér Géza, Türko-bulgar, macar ve bunlara akraba olan milletlerin kültürü. (A bolgár-törökök, a magyarok és a rokon népek kultúrája.) Istanbul 1937. (II. török történeti kongresszus.)

Gombocz Zoltán, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. MSFOu XXX.

Németh Gyula, A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930, 84 kk.

Fehér Géza, Ezikät na prabälgaritë. (Az ősbolgárok nyelve.) Učil. Pregled 1929, 1256—1262.

Paasonen H. Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen JSFOu XV.

Räsänän M. Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen MSFOu XLVIII.

Wichmann Y. Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. MSFOu XXI.

A VOLGAI BOLGÁROKRA.

Ašmarin, Bolgary i čuvaši. (A bolgárok és a csuvasok.) Kazan, 1902, 26.

Stuckenberg, Zemledelčeskija orudija drevnich bolgar. (A régi bolgárok földművelési eszközei.) Učen. Zap. Imp. Kaz. Univ. LXXXVIII (1896) 211 s kk.

Šišmanov D. Ivan, Kritičen přegled na proizhoda na prabälgaritë. (Az ősbolgárok eredet-kérdésének kritikai szemléje.) SbNU XVI—XVII, Különl. Sofia 1900, 21 s kk.

Fehér Géza, A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai. Budapest, 1931. AH VII. 161—162. U. a. Türko-bulgar, macar etc. 5 s kk.

Poppe N. N., Čuvasi i jich sosed. (A csuvasok és szomszédjaik.) Čeboksary. 1927, 13 s kk.

Barthold W., Eneycl. des Islam 819.

Kinkel Ivan, Stopanska kultura na prabälgaritë. (Az ősbolgárok gazdasági kultúrája.) Sofia, 1927, 57 s kk.

Špilevskij S. M. Drevnie goroda i drugie bulgarsko tatarskie pamjatniki v Kazanskoj gubernii. (Régi városok és más bolgár-tatár emlékek a kazáni kormányzóságban.) Kazan, 1877.

Fehér Géza: A bolgár-törökök szerepe és műveltsége.

Smolin V. F. Po razvalinam drevnego Bulgara. (A régi Bulgar romjain.) Kazan, 1926.

A DUNAI BOLGÁROK KÜLKERESKEDELMÉRE.

Fehér Géza, A bolgár-török műveltség emlékei 39—40, 165—167. Vö. u. a. Pаметnicité na prabǎlgarskata kultura. (Az ősbolgár kultúra emlékei.) *Izv. Bǎlg. Arch. Inst.* III (1925) 73 s kk.

U. a. Vāšnata tǎrgovia na prabalgaritě (Az ősbolgárok külkereskedelme) *Russe.* 1939.

Zlatarski N. Vasil, Istorija na bǎlgarskata dǎržava přez srědnité vėkove. (A bolgár állam története a középkorban.) I. 1, 177 s kk.

Melich János, A honfoglalás kori Magyarország. Budapest, 1925, 30 s kk.

Nagy Lajos, Pest város eredete. (Különl. a Budapest multjából, III). Budapest, 1934, 12.

A BOLGÁR-TÖRÖKÖK MŰVELTSÉGE.

Pliszka.

Škorpil Karl, *Izv. Russk. Arch. Inst.* Kpl. X (1905). Aboba-Pliska 43 s kk és 162 s kk.

Filov Bogdan, *Geschichte der altbulgarischen Kunst.* Berlin—Leipzig, 1932, 23 s kk.

Fehér Géza, A bolgár-török műveltség emlékei. 41—52. U. a. *Izv. Bǎlg. Arch. Inst.* III (1925) 48 s kk.

Preszláv.

Škorpil K., Prěslav. *Izv. Varn. Arch.* D-vo III (1921) 101—146. U. a. *Izv. Bǎlg. Arch.* D-vo IV (1914) 124 s kk.

Gospodinov Jurdan, Preslav. Šumen. 1928.

Fehér Géza, A bolgár-török műveltség emlékei. 52—58. U. a. Pismenni pаметnici na prabǎlgaritě v Madara. (Az ősbolgárok írásos emlékei Mádarában.) *Sbornik Madara.* I. Sofia, 1934, 373—79.

Mijatev Krǎstju, Razkopkitě v Preslav prez 1930 godina. (A preszlávi 1930. évi ásátások.) *Godišn. Narodn. Muzej V* (1926—31) 189 s kk.

Mádara.

Fehér Géza, Prabǎlgarski pаметnici pri Madara. (Mádarai ősbolgár emlékek.) *Godišn. Narodn. Bibl. Plovdiv* za 1927. g. Sofia, 1929, 145 s kk. U. a. Kulturata na prabǎlgaritě. (Az ősbolgárok műveltsége.) Sofia, 1929, 26—37. U. a. A bolgár-török műveltség emlékei. 58—74.

Velkov Ivan, Razkopki v Madara. (Mádarai ásátások.) *Sbornik Madara* I, 77—146.

Popov Rafail, *Sbornik Madara* I, 13—14, 15 s kk, 187 s kk. 202 s kk. II. 31 s kk.

SZOBRÁSZAT.

- Fehér Géza*, A mádarai lovas szikladombormű és magyar őstörténeti vonatkozásai. Ethnographia. XXXVIII (1927) 19 s kk. *U. a.* Prábálgarskitě pametnici pri Madara. 149 s kk. *U. a.* Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara. Sofia, 1928. *U. a.* A bolgár-török műveltség emlékei. 86—123. *U. a.* Pismenni pametnici. 360 s kk.
- Kacarov Gavril*, Madarskijät konnik. (A mádarai lovas.) Sofia, 1925, 32—33
- Filov Bogdan*, Der Ursprung der altbulgarischen Kunst. BZ XXX (1929—30) 523—28. *U. a.* Gesch. der altbulg. Kunst. 13—14.
- Mijatev Krästju*, Madarskijät konnik. (A mádarai lovas.) Izv. Bälğ. Arch. Inst. V, 1—37.

ÖTVÖSSÉG.

- Mikov Vasil*, Posledni mogilni nahodki. (A legújabb halomleletek.) Sbornik Madara. I. 429 s kk.
- Pósta Béla*, Régészeti tanulmányok az orosz földön. Budapest—Leipzig. 1905. Különböző helyei.
- Fettich Nándor*, A dunapentelei avar sírleletek. AH XVIII 58 s kk. *U. a.* A honfoglaló magyarság fémművészete. AH XXI, 32—33, 37, 50, 128 s kk. és különböző ábrák. *U. a.* Zum Problem des ungarländischen Stils II ESA IX (1934) 308.
- Welkov Ivan*, Eine Gotenfestung bei Sadovetz (Nordbulgarien). Germania XIX (1935) 149 s kk.
- Mavrodinov Nikola*, Prábálgarskata hudožestvena industrija. (Az ősbolgár műipar.) Sb. Madara. II, 186 s kk, 226 s kk. stb.
- Hampel J.*, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I—III. Braunschweig, 1905. *U. a.* A honfoglaláskor hazai emlékei (MHK), *U. a.* Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről, Budapest, 1907. különböző helyei.
- Mijatev Krästju*, Starobálgarski zlaten nakit ot Madara (Óbolgár arany-ékszer Mádarából) Izv. Bälğ. Arch. Inst. IV (1926—27) 14 s kk.
- Arendt V. V.* (= Zakharov—Arendt, Studia Levedica) AH XVI, 74 s kk.
- Fehér Géza* Ethn. XXVIII (1927) 26 s kk.
- Alföldi András*, Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde. ESA IX (1934) 285 s kk. *U. a.* Germania XVI (1932) 135.
- Matzulewitsch. Sem.* Kond. I (1927) 131.

KERAMIKA.

- Gospodinov Jurdan*, Razkopki v Patlejna. (Ásatások Patlejnában.) Izv. Bälğ. Arch. D-vo IV (1914) 113—128.
- Filov Bogdan*, Starobálgarskoto izkustvo, 16.
- Grabar A.* Recherches sur les influences orientales dans l'art balcanique. Paris, 1928.
- Mijatev Krästju*, Preslavskata keramika. (A preszlávi keramika.) Sofia, 1936.

Fehér Géza, Razkopki v městnosta Kirika nad s. Kalugerica. (Ásatások Kalugerica falu fölött, az ú. n. Kirika vidéken.) Sb. Madara II, 105 s kk.

Tóth Zoltán, „Attila's Schwert.“ Budapest, 1930, 56—64.

Ferdinandy Mihály, A honfoglaló magyarok művészi kultúrájának nyomai a korai Árpád-korban. Budapest, 1934.

Dercsényi Dezső, Az Árpád-kori kőfaragóművészet első emlékei. Magyarságtudomány tanulmányai V.

VALLÁS.

Fehér Géza, Religijata na prabálgaritě. (Az ősbolgárok vallása.) Otec Paisi II, 208 s kk. *U. a.* Prabálgari. (Az ősbolgárok) Sofia, 1929, 126 s kk. *U. a.* Madarskijat konnik. Progrebalni običai na prabálgaritě. (A mada-rai lovas. A bolgár-törökök temetkezési szokásai.) Izv. Etnogr. Muzej VI (1926) 81 s kk. *U. a.* Die Inschrift des Reiterrelief von Madara különböző helyei.

Beševliev Veselin, Grăcki i latinski izvori za vërata na prabálgaritě. (Az ősbolgárok vallására vonatkozó görög és latin források.) Izv. Etn. Muzej. VIII—IX (1929) 149 s kk. *U. a.* Religijata na prabálgaritě. (Az ősbolgárok vallása.) Ist. Bibl. III, 2, 29 s kk.

A bolgár-török műveltségre vonatkozó adatokból vonható következtetések.

Fehér Géza, A bolgár-török műveltség emlékei 39 s kk, 50—51, 158—160 s kk.

Mijatev Krestju, Der grosse Palast in Pliska und die Magnaura von Konstantinopel. Actes du IVE congrès intern. des études byzantines II. (Izv. Bálg. Arch. Inst. X, 1936.) 137 s kk.

Fílov Bogdan, Architekturnijat tip na golěmija dvorec v Aboba. (Az abobai nagypalota építészeti stílusa.) Sp. Bálg. Akad. LV (1937).

A BOLGÁR-TÖRÖK KULTÚRHATÁS.

Alföldi András, ESA IX, 300.

Jakimowicz Roman, O pochodzeniu ozdób srebrnych znalezionych w skarbach wezesnohistorycz. (Sur l'origine des parures d'argents trouvées dans les dépôts du moyen âge.) Wiadomości Archeologiczne. XII (1933) 103 s kk.

Pósta Béla, Régészeti tanulmányok. Különböző helyei.

Fehér Géza, A bolgár-török műveltség emlékei 3 s kk. *U. a.* Voennoto dëlo na prabálgaritě. 93—94. *U. a.* Pametnicitě. 5—6 stb.

Balasčev Georgi, Minalo I 205 s kk.

Hadügy.

- Darkó Jenő*, Böles Leó taktikájának hitelessége. Budapest, 1915. *U. a.*
 Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugat-Európára. Buda-
 pest, 1934. *U. a. Hadtört. közl.* XXXV (1934) 3—40.
- Fehér Géza*, Voennoto dělo na prabългарitě. (Az ősbolgárok hadügye.)
 Sofia, 1938.
- Vári Rezső*, A magyar honfoglalás kútfoi 11—89.
- Zakharov und Arendt*, Studia Levedica. AH XVI, 48 s kk.
- Tóth Zoltán*, „Attilas Schwert“. Wien—Budapest, 1930
- Cs. Sebestyén Károly*, A magyarok ijja és nyila. Szeged, 1933.
- Hara Davan Jerendzen*, Čingis-han kak palkovnik i jeho nasledie. (Csingisz
 kán mint hadvezér és öröksége.) Belgrad, 1929, 78.

Ruházat.

- Fehér Géza*, Voennoto dělo 61 s kk. *U. a. Ethnographia* XXVIII, 23—25.
U. a. A bolgár-török műveltség emlékei 87 s kk. És a bolgár hadügy-
 minisztérium múzeumok és emlékek osztálya megbízásából készített
 kéziratban levő munkám: A bolgár-török hadsereg ruházata és
 fegyverzete.
- Gróf Zichy István*, A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig.
 Budapest, 1923, 54—55.
- Felvinczi Takács Zoltán*, Huns et Chinois. Turán, 1918, 278.
- Ivanov Jordan*, Le costume des anciens bulgares. Recueil Uspenskij II
 325 s kk.

Fürdő — tisztaság.

- Fehér Géza*, Prabългарskitě pametnici pri Madara. 157 s kk. *U. a. Voennoto
 dělo* 58—59.
- Gombocz—Melich*, Magyar Etymológiai Szótár (VII) 981—83.

A bolgár-török kulturális hatás az óbolgár nyelvben.

- Mladenov Stefan*, Verojatni i mnimi ostatāci ot ezika na Asparuhovitě
 bālgari v novobālgarskata reč. (Az Asparuh-féle bolgárok nyelvének
 valószínű és tévesen feltett nyomai az újbolgár beszédben.) Godišn-
 Sof. Univ. XVII, 201—287.
- Šišmanov Ivan*, Kritičen prēgled. Különl. 166 s kk.
- Gombocz Zoltán*, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen
 Sprache. MSFOu XXX.
- Mikloschich Fr.* Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäi-
 schen Sprachen. Denkschr. der Wiener Akad. XXXIV (1884), XXXV
 (1885), XXXVII (1887), XXXVIII (1890); *u. a.* Etymol. Wörterbuch
 der slawischen Sprachen. Wien, 1886.
- Berneker M.* Slav. Etym. Wörterbuch.

Pogorělov Val. Obrazovanie imen suštestvitelnych s okončaniem-či v drevnebolgarskom jazykě. Varšava, 1914.

Paasonen H. Wörter und Sachen. VI (1914) 143—44.

Mikkola J. Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren. JSFOu XXX, 23, 17.

Fehér Géza, Ostatáci ot ezika na dunavskité prabălgari. (A dunai ősbolgárok nyelvének maradványai.) Izv. Bălg. Arch. Inst. V (1928—29) 146—148.

Arnim Bernd, UJb. XV (1936) 385—88.

SZÖVEGKÖZTI KÉPEK JEGYZÉKE

	Lap
1. ábra Bolgary-i-rom	13
2. „ Bolgary-i rom	14
3. „ A dunai bolgárok központjai	22
4. „ Pliszikai várfalrészlet	22
5. „ A pliszikai vár keleti kapuja	26
6. „ Rovásjelek a Bűjük prohodban	27
7. „ Mádara. Barlangi rovasok	30
8. „ Az endzsei (férfit ábrázoló) szobor	32
9. „ Az endzsei (nőt ábrázoló) szobor	33
10. „ A mádarai lovas lófarkas kopjája	37
11. „ A mádarai második öv egy darabja és megfelelője	41
12. „ Olbia	42
13. „ Mádara—Hajdúszoboszló	42
14. „ A szadoveci darabok és megfelelőik	43
15. „ A szadoveci darabok és megfelelőik	45
16. „ A mádarai aranyöv és megfelelői	48
17. „ Mádara—Eperjeske	49
18. „ Magyar és bolgár csatok	50
19. „ Bolgár és magyar veretek	51
20. „ Magyar és bolgár veretek	51
21. „ Bolgár leletek és magyar és svéd megfelelőik	52
22. „ Mádarai csatok	53
23. „ Pliszikai darab és magyar megfelelői	53
24. „ Három preszlávi darab és magyar megfelelője	54
25. „ Preszlávi darab és magyar megfelelői	55
26. „ Ruszcsuki veret és kenézlői megfelelője	55
27. „ Idzsiki lelet és magyar megfelelői	56
28. „ Vidini pityke és magyar megfelelői	57
29. „ Pliszikai gyűrű és kiszombori megfelelői	57
30. „ Volgai bolgár leletek és magyar és dunai bolgár megfelelőik	58
31. „ Volgai bolgár lelet svédországi és magyar megfelelőivel ...	58

	Lap
32. ábra Volgai bolgár lelet megfelelőivel	59
33. „ Bolgár, magyar, svédországi stb. szívalakú veretek és csüngők	60
34. „ Bolgár, magyar, svédországi stb. szívalakú veretek és csüngők	61
35. „ Várnai ezüst nyakpereg	62
36. „ Pliszikai edény avar (Győr) megfelelőjével	66
37. „ Preszlávi bronz (aranyozott) és két festett eserép	68
38. „ A preszlávi darabok magyar, svédországi és permi megfelelői	69
39. „ A veszprémi párkánytöredék rajza	70
40. „ A Bolgár Nemzeti Múzeum aranypitykéje s magyar és svéd- országi megfelelői	85
41. „ A Bolgár Nemzeti Múzeum aranypitykéi magyar és svéd- országi megfelelőikkel	86
42. „ Pliszikai kőrajz	97

TÁBLÁK JEGYZETE

	Lap
I. tábla. A pliszikai trónpalota. A pliszikai kispalota.	24—25
II. „ Preszláv. Várfal. A preszlávi palota.	„
III. „ A pliszikai kapu kőoroszlánja.	„
IV. „ A mádarai szikla.	„
V. „ A mádarai vár.	„
IV. „ A mádarai vár kapuja.	„
VII. „ Mádara. Szentkő a szentéllyel.	„
VIII. „ Kultuszmedence.	„
IX. „ Mádara. Vízvezeték.	40—41
X. „ Török sírszobrok.	„
XI. „ Női sírszobrok.	„
XII. „ A mádarai lovas dombormű.	„
XIII. „ Szasszanida szikladombormű. Szasszanida edény.	56—57
XIV. „ Egyik tak-e-bosztani dombormű részlete.	„
XV. „ Az Attila-kincs egy darabja.	„
XVI. „ A mádarai lovas.	„
XVII. „ Férfit ábrázoló oroszországi sírszobor.	72—73
„ Férfit ábrázoló endzsei szobor.	„
XVIII. „ Preszlávi kőrajz.	„
XIX. „ Preszláv.	„
XX. „ Orchonmelléki szobrok.	„
XXI. „ Endzsei ördögek.	88—89
XXII. „ A mádarai második aranyöv.	„
XXIII. „ Szadoveci övrészek.	„
XXIV. „ Vidini préselőminta. Vidini préselőminta-töredék.	„
XXV. „ A mádarai első aranyöv.	104—105
XXVI. „ Réhovszko—kalei lelet (a ruszesuki múzeum- ban). Tárnovo.	„
XXVII. „ Pliszikai leletek.	„
XXVIII. „ Preszlávi leletek.	„
XXIX. „ Preszlávi leletek.	„
XXX. „ Keramika a tárnovói múzeumban.	„
XXXI. „ Aranypityké a Bolgár Nemzeti Múzeumban.	„
XXXII. „ Keresztényeket mézáról bolgár harcosok.	„

A fényképek a Bolgár Nemzeti Múzeum, Lakos János, budapesti egyetemi hallgató és az én felvételeim. A rajzokat Tanev Tacsó tanítványom, Popov Rafail, a Bolgár Nemzeti Múzeum (azóta nyugalmazott) igazgatója és Varga László az Orsz. Könyvforgalmi és Bibliogr. Központ tisztviselője készítették magukról a tárgyakról, részben Fettich, Hampel és Arne idézett műveiből és az én munkáimból. Néhány Huszka József (A magyar turáni ornamentika története, Budapest, 1930) kitűnő rajzainak másolatai. A XIV. tábla Mohadam M. teheráni egyetemi tanár, az I. tábla alsó fele Vámos Ferenc mérnök felvétele, a 65. rajzot Vicsev Dimităr készítette.

TARTALOM

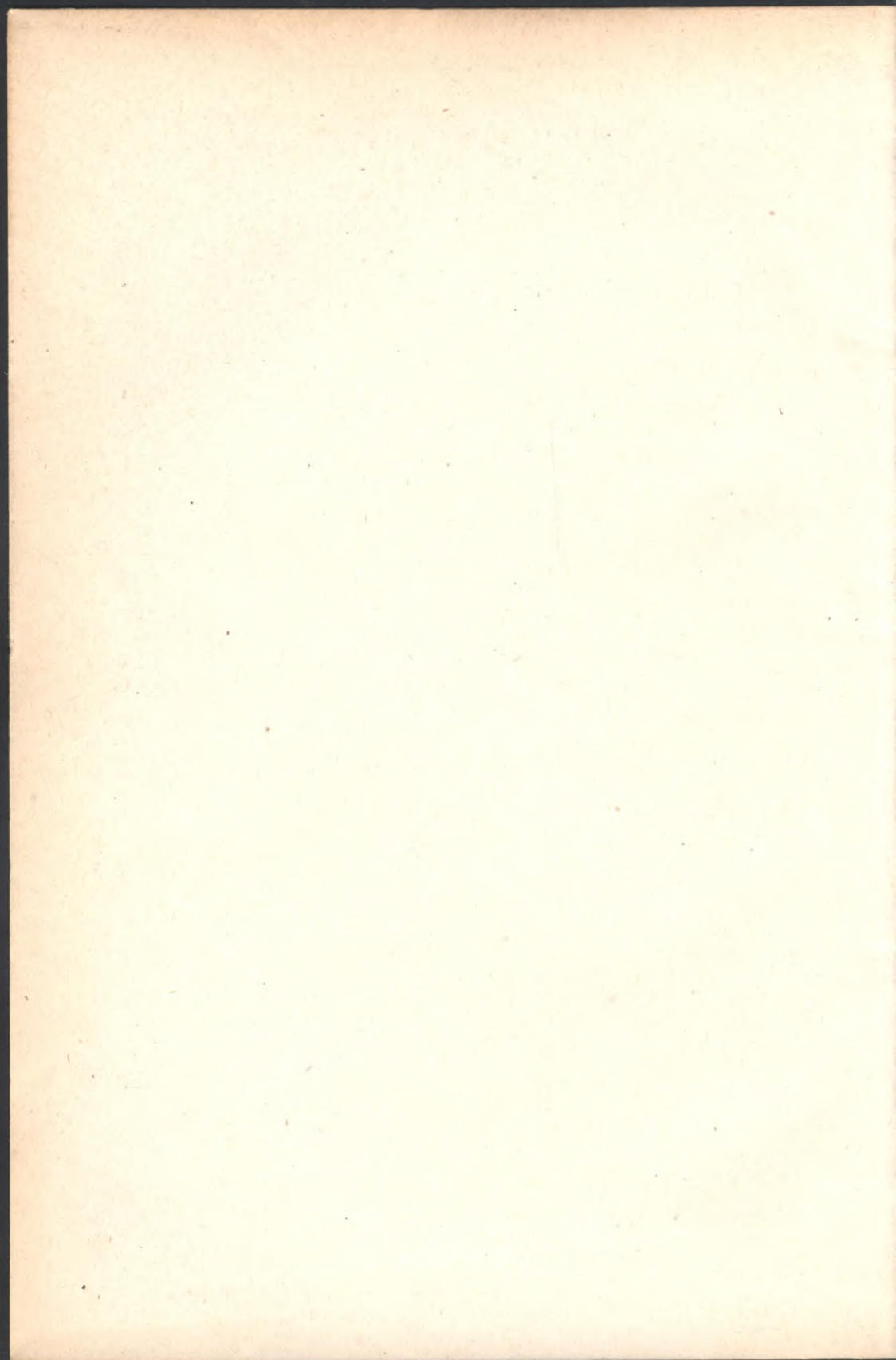
	Lap
Előszó	7
<i>A bolgár-törökség jelentősége</i>	11
<i>A bolgár-törökök műveltsége</i>	21
Építészet	21
Szobrászat	31
Ötvösség	40
Keramika	66
Vallás	71
A bolgár-török műveltségre vonatkozó adatokból vonható következtetések	74
<i>A bolgár-török kultúra hatása</i>	81
Hadügy	92
Ruházat	96
Fürdő — tisztaság	100
A bolgár-török kulturális hatás az óbolgár nyelvben	102
A bolgár-törökök hatása a szlávásra	104
Befejezés	107
Irodalom	113
Szövegközi képek jegyzéke	119
Táblák jegyzéke	121

Kiadásért felelős : Fehér Géza.

32.936. — Kir. M. Egyetemi Nyomda Budapest. (F. : Thiering Richárd.)

1940 DEC. 2.

Fénér: A bolgár-törökök szerepe és műveltsége

N. M.